

บทที่ 2

การสร้างและการปฏิสังขรณ์วัด

สาเหตุการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อาจกล่าวได้ว่า ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ได้มีการซ่อมสร้างวัดเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้สาเหตุเนื่องมาจากปัจจัยทางค่านิยมและการเมืองประการต่าง ๆ คือ

สาเหตุทางสังคม

1. ความพยายามสร้างกรุงเทพฯ ให้เหมือนอยุธยา

หลักฐานส่วนใหญ่ชี้ให้เห็นว่า การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ทำกันมากในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรี เหตุที่เป็นดังนี้เพราะเป็นระยะที่ย้ายเมืองหลวงจากอยุธยาที่ตั้งมั่นใหม่ในบริเวณดังกล่าว ฝ่ายผู้ปกครองประเทศจึงพยายามทุ่มเทความสนใจในการสร้างวัดซึ่งแสดงถึงความใหญ่โต ความรุ่งเรือง และการกลับฟื้นคืนใหม่ของประเทศอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้น การสร้างวัดและการสนับสนุนในการซ่อมวัดของพระมหากษัตริย์ไทยจึงเป็น จิตวิทยาทางการเมืองประการหนึ่ง มีผลต่อประชาชนและเป็นกรรมขวัญคู่ครุฑ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการสร้างกรุงเทพฯ ในสมัยแรกตั้งว่า เพราะต้องการให้เหมือน "กรุงบ้านเมืองดี" ¹ คือ กรุงศรีอยุธยาในยามปกติสุข จึงได้มีการสร้างวัดใหม่และซ่อมวัดเก่าขึ้นหลายวัดตามแบบสมัยอยุธยา จะเห็นได้จากการตั้งชื่อวัดเลียนแบบวัดในกรุงเทพฯ เช่น วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ) วัดราชบูรณะ เป็นต้น และการสร้างสถาปัตยกรรมที่คล้ายคลึงกัน จะพบว่าการสร้างวิหารพระโตที่วัดสุทัศน์และวัดกัลยาณมิตร เพื่อเลียนแบบวิหารพระโตวัดพนัญเชิง สร้างภูเขาของวัดสระเกศเลียนแบบพระเจดีย์วัดภูเขาทองกรุงเทพฯ แม้แต่การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ตรงกับตำแหน่งที่สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระมหากษัตริย์ไทยทั้งสามรัชกาลได้มีนโยบายในการสนับสนุนให้มีการสร้างซ่อมวัดตลอดจนได้เป็นผู้นำในการนี้ แต่แนวโน้มในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเมื่อเปรียบเทียบกันแต่ละรัชกาลแล้วมีความแตกต่างกัน คือ

	วัดที่สร้างใหม่	วัดเก่าที่ปฏิสังขรณ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	1	13
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	—	2
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	4	39 ²

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย หน้า 29. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้อ้างพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ความจริงที่เหมือนกันว่าเมืองไทยในสมัยพระเจ้าบรมโกศรุ่งเรือง เป็นเพราะประเทศที่ใกล้เคียงกับไทย เช่น พม่า มอญ เขมร กำลังทรุดโทรมยิ่งกว่า จึงเห็นว่าเมืองไทยรุ่งเรืองซึ่งตรงกับความเห็นของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.

² หอสมุดควชิรญาณ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 001.1/1ค, เรื่องชุกคลองและสร้างวัด เล่ม 2. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-3. แต่ปรากฏว่าในตำนานเรื่องวัดอุษณีย์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมีจำนวน 50 วัด อาจหมายรวมถึงวัดที่ทรงมีส่วนอุปการะในการปฏิสังขรณ์ด้วย

สันนิษฐานว่าการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มักจะไม่สร้างวัดขึ้นมาใหม่ และปฏิสังขรณ์วัดเก่าไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเพราะบัญชีรายค่าใช้จ่ายของแผ่นดินไม่เพียงพอกับรายจ่าย ทั้ง ๆ ที่มีวัดร้างและทรุคโทรมที่จะต้องปฏิสังขรณ์อยู่หลายวัด และอาจเป็นเพราะสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังมีสงครามมาก อาจยังไม่แน่ใจว่ากรุงเทพฯ จะตั้งมั่นอยู่ได้ยาวนานหรือไม่ ซึ่งต่างกับในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่เหตุการณ์บ้านเมืองค่อยดีขึ้นเป็นลำดับจึงทุ่มเทในการสร้างวัด

สาเหตุอีกประการหนึ่ง คือ ความศรัทธาในการสร้างซ่อมวัดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณเหมือนว่าตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์มีความสนพระทัยในกิจการด้านนี้ มาตลอดอย่างเสมอต้นเสมอปลาย ดังจะเห็นได้จากพระราชานุกิจของพระองค์ หากเปรียบเทียบกับพระราชานุกิจของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นจะพบว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดให้เวลาย่ำโมงซึ่งตามปกติเป็นเวลาที่เราเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ๆ เสด็จเข้าที่บรรทมสำราญพระอิริยาบถ เป็นเวลาที่ทรงเสด็จออกให้พวกนายช่างเผ่าถวายแบบพระอารามต่าง ๆ และเวลาทุ่มตรงเป็นเวลารายงานการก่อสร้างให้พระองค์ทราบ¹ ในการสร้างวัด พระองค์มักจะเสด็จออกควบคุมตรวจตราและศิริมผลงานด้วยพระองค์เอง จะเห็นได้จากพระแทนสำหรับประทับเป็นศิลาปรากฏอยู่นอกกำแพงของวัดต่าง ๆ หลายแห่ง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตวิทยาลัย, 2522), หน้า 230-231. และ พระราชปูชนียในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5, หน้า 179-185.

ขณะที่เกิดสงครามกับหัวเมืองปักษ์ใต้ และพระองค์ต้องเสด็จออกจากราชการเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ แต่เมื่อมีผู้มากราบทูลว่า พระเจดีย์วัดพระเชตุพนทรุดเอียงทั้งสามองค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสียพระทัยมาก ถึงกับไม่ได้ออกจากราชการเป็นเวลา 7 วัน¹ เช่นเดียวกับการที่ทรงลงโทษข้าราชการที่ทำให้พระองค์ได้เงินช้อออกน้อย เพราะผิดพระราชประสงค์ที่จะนำเงินมาใช้ในการสร้างวัดให้เสร็จในปี พ.ศ. 2379²

ความมุ่งมั่นในการสร้างรวมวัด อาจเห็นได้จากการที่ทรงอุปถัมภ์บำรุงช่างเป็นพิเศษ ควบคู่กันเช่น คงแป๊ะ จิตรกรเอกผู้เขียนภาพมโหสถบนผนังพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม วัดคาวคิงส์ และวัดบางยี่ขันอันลือชื่อ ได้เกิดการทะเลาะวิวาทและโคธาคคนตาย ซึ่งลูกขุนได้ตัดสินให้คงแป๊ะตายตกไปตามกัน แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสขอชีวิตแก่ศาลด้วยเห็นว่า เป็นช่างเอกจะได้อาศัยไว้เป็นกำลังของแผ่นดิน เพื่อสร้างวัดวาอารามที่คังค้างอยู่³

พ.ศ. 2393 เป็นปีสุดท้ายที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชย์ ทรงมีพระราชปรารภเมื่อใกล้จะสวรรคตด้วยความเป็นห่วงวัดที่ยังสร้างไม่เสร็จว่า "ทุกวันนี้คิดสละห่วงใดได้หมด อาลัยอยู่แต่วัดสร้างไว้ใหญ่โตหลายวัด ที่ยังค้างอยู่ก็มี ถ้าวรุตทรค-โทรมไปจะไม่มีผู้ช่วยทะนุบำรุง"⁴ จึงทรงขอใหญ่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไปนำเงิน

¹ หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, (พระนคร: ศิวพร, 2505), หน้า 287-9.

² ดี ปี บรัคเลย์, "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้าประเทศสยาม" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, หน้า 85-87.

³ น. ณ. ปากน้ำ, ศิลาไทยตามวัด, (พระนคร: ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2515), หน้า 226.

⁴ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 30 (ประชุมพงศาวดารภาค 51), (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 94-6.

หมื่นชั่งและทองคำ 100 ชั่ง แแบ่งจากที่มีอยู่ในท้องพระคลังนำไปสร้างซ่อมวัดที่ยังคงค้างอยู่¹
 ความพยายามในการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นเหมือนกรุงเก่า ไม่ใช่ทำแต่พระมหา-
 กษัตริย์ ร่วมตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนเจ้าจอม พระราชโอรส ธิดา ขุนนาง
 ข้าราชการ และประชาชน สำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ที่เฝ้าทำการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดขึ้น
 หลายแห่งนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าบรรดาเจ้านายที่สร้างซ่อมวัดในสมัยรัชกาลที่ 1 จะเป็นพระ
 อนุชา พระน้องนางเธอ พระเจ้าหลานเธอ และเจ้าจอมเป็นส่วนใหญ่ คงมีสาเหตุเนื่องมาจาก
 เป็นคราวตั้งเมืองใหม่ทองอาศัยความร่วมมือจากญาติพี่น้องและคนใกล้ชิดในการฟื้นฟูพระพุทธ
 ศาสนา² หลักฐานที่เห็นได้ชัดคือ การแบ่งเขตการปฏิสังขรณ์วัดระหว่างพระบาทสมเด็จพระ-
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท โดยองค์หลังปฏิสังขรณ์วัดซึ่งตั้ง
 อยู่ทางทิศเหนือ ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา³ คือ วัดมหาธาตุ วัดเทวราชกุญชร วัดราชาธิวาส
 วัดสัมเกลียง วัดโสมนัส ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปฏิสังขรณ์วัดทาง
 ทิศใต้ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

¹ เรื่องเดียวกัน, และดูรายละเอียดใน นายมี มหาเล็ก, "กลอนเพลงยาวเฉลิม
 พระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว", ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ,
 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2507), หน้า 382-383.

² ตำนานเรื่องวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 สถาปนา, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472); หน้า 6-9.

³ กรมการศาสนา; กระทรวงศึกษาธิการ, "วัดเทวราชกุญชรวรวิหาร อ.คูสิต
 กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัด, กรมการศาสนาได้ส่งแบบสอบถามไป
 ยังวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เมื่อเดือนกันยายน 2519.

อาจกล่าวได้ว่า วัดหลวงที่สร้างในสมัยแรกตั้งกรุงเทพฯ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ในราชวงศ์จักรี มีส่วนในการซ่อมสร้างวัดมาก ซึ่งต่างกับในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ทรงส่งเสริมให้บุคคลทั่วไปสร้างซ่อมวัด หากวัดใดสร้างได้ก็ทรงรับเป็นวัดหลวง อย่างไรก็ตามเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่า นโยบายที่จะทำให้กรุงเทพฯ เป็นเหมือนกับกรุงเก่า นั้นได้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย เห็นได้จากคำพรรณนาของพระยาไชยวิชิต (เผือก) ในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า กรุงเทพฯ "สนุกสนานกว่าป่านบ้านเมืองดี เป็นที่สรรเสริญเจริญยศ" ¹

2. เพื่อเป็นที่พึ่งทางจิตใจและเพื่อความสะดวกในการทำบุญ

ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาทุกกลุ่มมักมีวัดเป็นที่ทำบุญ เป็นศูนย์กลางของชุมชน กลุ่มใดไม่มีวัดเป็นหลักของหมู่บ้าน ประชาชนจะรวมใจกันสร้างวัดขึ้นเพราะการที่ต้องไปอาศัยวัดในหมู่บ้านอื่นทำบุญไม่สะดวกประการหนึ่ง และไม่ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในกลุ่มที่อยู่อาศัยด้วย อย่างไรก็ตามก็มีการสร้างวัดเพื่อเป็นที่พึ่งทางใจและเพื่อความสะดวกในการทำบุญนี้ นอกจากจะเป็นคติธรรมคาของการสร้างวัดทั่วไปแล้ว ยังมีผู้สร้างวัดลักษณะนี้ที่เด่นคือ

¹ พระยาไชยวิชิต (เผือก), ยกเกียรติ 3 รัชกาล, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพฯ : บางกระบือการพิมพ์, 2518), หน้า 27. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางประทีน ช่างขวัญยืน 22 กุมภาพันธ์ 2518).

1. เป็นผู้อพยพย้ายถิ่นเพื่อมาหาที่ทำกินแห่งใหม่ เพราะผลเนื่องมาจากการอัตรัดคัก
ขาดแคลนในถิ่นเดิม หรือหนีภัยจากโรคระบาด¹
2. เป็นผู้อพยพชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่เมืองไทย เพราะสาเหตุของสงคราม
เป็นส่วนใหญ่ ชาวต่างชาติที่สำคัญ คือ มอญ และลาว คงจะพบไว้ในเขตเมืองนนทบุรี และ
ปทุมธานี จะมีวัดของชาวมอญที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 หลายวัด สำหรับ
ชาวลาว หรือที่เรียกกันว่า ลาวพวน มักตั้งถิ่นฐานทางแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น
เพชรบูรณ์ สระบุรี ฯลฯ นอกจากนี้มีการสร้างวัดของเขมร ญวน และจีน เช่น วัดคอน
วัดไตรมิตรวิทยาราม วัดโสภาราม จ.สุโขทัย และวัดอุภัยราชบำรุง² เป็นต้น
3. เพลยสงครามที่ถูกกวาดต้อนมา

¹ กรมการศาสนา, "วัดบ้านนา อ.สามง่าม จ.พิจิตร, วัดคงเค็ย อ.กงไกร
ลาส จ.สุโขทัย, และวัดหนองกลับ อ.หนองบัว จ.นครสวรรค์", แบบสำรวจข้อมูล...

² วัดญวนที่สร้างระหว่าง พ.ศ. 2325-2394 แบ่งเป็น

ก. ญวนที่เข้ามาในสมัยของเชียงลือ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 คือ

1. วัดศรีนเียงคือ หรือวัดอุภัยราชบำรุง ต.ตลาดน้อย อ.สัมพันธวงศ์
จ.พระนคร
2. วัดกว้างเพือกคือ หรือวัดอนันนิทายาราม ต.บางโพ อ.คูสิค
จ.พระนคร

ข. ญวนที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้สร้างวัดขึ้นอีก 3 วัด คือ

1. วัดศรีนถ่อคือ หรือวัดถาวรวาราม จ.กาญจนบุรี
2. วัดเก็ยเพือกคือ หรือวัดสมณามันบริหาร ต.นางเล็ง อ.คูสิค
จ.พระนคร
3. วัดเพือกเค็ยคือ หรือวัดเขตนานูญวาราม จ.จันทบุรี

ดูรายละเอียดใน พระครูคณานันสมณาจารย์ โนมเรียน เป้า, ประวัติพระสงฆ์อนันนิทายารามในราช
อาณาจักรไทย, (พระนคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2511), หน้า 6-7. (พิมพ์เป็นธรรมพัสใน
งานพระราชทานเพลิงศพ องสรภณมธุรส (บัวแดง) 28 เมษายน 2511).

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังคงมีประเพณีนิยมกวาดก่อนเชลยสงครามเข้ามาไว้ในประเทศโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ¹ เมื่อเชลยเหล่านี้ตั้งชุมชนอยู่ที่ใดก็มักพบวัดของเชลยสงครามที่ถูกกวาดก่อนมาเสมอ จากประวัติวัดเปลี้ยชวา อ.เมือง จ.สระบุรี ใ้กล่าวถึงประวัติพวกเชลยที่เข้ามาจากหัวพันทั้งห้าและหัวพันทั้งหก เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองไทยจึงสร้างวัดขึ้น กล่าวว่าเป็นประเพณีของชาวลาวไม่ว่าจะไปอยู่ที่ไหนก็ตามจะร่วมมือกันบูรณารังวางพงเป็นไร่นาและสร้างวัดขึ้นเสมอ

วัดในหัวเมือง มักสร้างขึ้นเพราะสาเหตุดังกล่าวนี้ คือ มักจะอ้างว่าเพื่อเป็นที่พึ่งทางจิตใจประการหนึ่ง และเพื่อสะดวกในการทำบุญ เพราะถ้าไม่มีวัดในท้องถิ่นของตนจะต้องออกไปทำบุญหรือประกอบพิธีกรรมที่วัดในหมู่บ้านซึ่งไกลออกไป²

3. เพื่อเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้

วัดเป็นแหล่งอบรมกุลบุตรมาตั้งแต่สมัยโบราณก่อนตั้งกรุงเทพฯ ในสมัยอยุธยา มีประเพณีที่ว่าชายไทยต้องผ่านการบวชเรียนอย่างน้อยครั้งหนึ่งในชีวิต³ ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัดในสมัยอยุธยา มีโบสถ์เป็นหลักสำคัญของวัดเพื่อใช้เป็นที่บวชชายไทย ประเพณีและคำ

¹ จดหมายเหตุหอสมุดสมมติ, (พระนคร: คิวพร, 2505), หน้า 346-7.
(พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี อีสสรญาณเถร วัดเทพศิรินทราวาส 31 พฤษภาคม 2505).

² กรมการศาสนา "วัดคงคามาลัย ต.ปากพระ อ.เมือง จ.สุโขทัย และ วัดคอนระเบียญ ต.แม่ลา อ.ศรีสัชนาลัย จ.สุโขทัย", แบบสำรวจข้อมูล... . กล่าวถึงสาเหตุที่สร้างวัดขึ้นว่า เป็นเพราะเคียงต้องไปทำบุญที่วัดในหมู่บ้านอื่นซึ่งอยู่ไกลจากหมู่บ้านที่อยู่มาก จึงได้สร้างวัดขึ้นเพื่อสะดวกในการทำบุญ และเป็นที่พักใจ.

³ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลโดย ไชโรจน์ เกษแม่นกิจ, (นครหลวง: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 125.

นิยมตั้งกล่าวได้สืบทอดมาถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ ตลอดสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 มีการจัดการศึกษาในรูปแบบเกี่ยวกับสมัยอยุธยา คือ พระสงฆ์ให้การศึกษาแก่พระสงฆ์สามเณรประเภทหนึ่ง โดยให้ความรู้ด้านคันถธุระ วิปัสสนาธุระ และวิชาชีพ อีกประการหนึ่ง คือ การให้การศึกษาแก่เด็กชายไทยที่เป็นศิษย์วัด หรือสามเณรก็ตาม โดยพระสงฆ์จะสอนหนังสือให้วันละเล็กน้อยเพื่อให้เป็นพื้นฐานสำหรับที่จะบวชเรียนต่อไปเมื่ออายุครบ 20 ปี นอกจากนี้ประชาชนทั่วไปได้รับความรู้จากพระสงฆ์ในการสั่งสอนและเทศนาธรรม วัดจึงสร้างขึ้นมาเพื่อประโยชน์ในการเป็นโรงเรียน เป็นแหล่งของความรู้² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาควาวักราชานุภาพ ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการสร้างและบูรณะวัดมากในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า เป็นเพราะระถึงสมัยที่จะบำรุงความเจริญส่วนจรรยาและวิชาความรู้อันอาศัยวัดเป็นสถานศึกษา³ สิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นวัตถุประสงค์ของรัชกาลที่ 3 เรื่องนโยบายสร้างวัดให้เป็นสถานศึกษา คือ การสร้างวัดพระเชตุพนเพื่อให้เป็นสถานที่ให้ความรู้แก่คนทุกชั้น เพราะการศึกษาแต่เดิมวัดโดยทั่วไปให้ความรู้เฉพาะวิชาสามัญ ส่วนวิชาวิสามัญหวงแหนเฉพาะในสกุล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงสร้างวัดโพธิ์ให้เป็นแหล่งความรู้ในวิชาวิสามัญ⁴ นอกเหนือไปจากวิชาสามัญที่วัดให้อยู่แล้ว ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การสร้างวัด บำรุงวัด ก็คือการบำรุงการศึกษานั้นเอง

1 กรมการศาสนา, "วัดโคตม อ.บางกรวย จ.นนทบุรี", แบบสำรวจข้อมูล...

2 คุรยละเอียดในบทที่ 4 ผลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง.

3 ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 2, (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2506), หน้า 2.

4 ห้องสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 8 ตอนที่ 12, ทรงมีพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายาและสรรพอักษรต่าง ๆ ลงในแผนศิลาวัดพระเชตุพน.

4. สร้างเป็นวัดประจำตระกูล

ความนิยมสร้างวัดเพื่อให้เป็นวัดประจำตระกูลนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังจะพบว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้สร้างวัดสุวรรณารามขึ้น¹ เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีการสร้างวัดขึ้นเพื่อสาเหตุนี้หลายวัด โดยนิยมสร้างโดยอุทิศที่ดินของคนที่อยู่ใกล้บ้านสร้างเป็นวัดขึ้น

หลักฐานที่ยืนยันว่ามีผู้สร้างวัดถวายสาเหตุนี้ คือ การสร้างวัดหนึ่งของสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัดหนึ่งขึ้นถวายพระคาร์ทีว่า การกระทำสิ่งที่เชิดชูพระเกียรติทั้งส่วนพระองค์และราชินิกุลให้ปรากฏในยุคนั้น ไม่มีอะไรดีไปกว่าการสร้างวัด² และสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สร้างวัดประยูรวงศ์ขึ้นก็เพื่อให้เป็นเกียรติของตระกูล³ อาจกล่าวได้ว่า เมื่อผู้ใดก้าวขึ้นสู่ความมีอำนาจและความมั่งคั่ง การสร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดก็เหมือนเป็นที่นิยมทำกันที่สุด

5. ความศรัทธาและหวังบุญ

เนื่องจากชาวไทยมีพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ทำกรรมไว้เช่นไรก็จะได้รับผลเช่นนั้น การทำบุญจึงเป็นการประกันอนาคตและ เชื่อว่าการทำบุญอื่นใดก็ไม่เท่ากับการทำไว้กับ

ศูนย์วิทยพัทยาการ

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เล่มที่ 14: เรื่องพระราชประวัติรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ สำหรับบรรจุพระฤกษ์.

² กรมการศาสนา, "วัดหนึ่ง อ.บางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

³ พ.อ.คำเนิร เลชะกุล, "วัดประยูรวงศาวาส", สตรีสาร, 6 (มกราคม 2497): 50.

พระศาสนา¹ จากหลักฐานในพระไตรปิฎกยืนยันว่า ผู้ที่สร้างวัดและบำรุงวัดด้วยการตกแต่งวัดปลูกสร้างที่พักอาศัย จะมีผลให้ผู้นั้นมีความเจริญตลอดกาล² อาจกล่าวได้ว่า การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมีรากฐานมาจากความปรารถนาบุญกุศลสำหรับตนเองและหวังความสุขในชาติหน้า³ ส่วนผลประโยชน์ที่ส่วนรวมได้รับนั้น เป็นผลทางอ้อม

อีกสาเหตุหนึ่งที่จูงใจให้ประชาชนสร้างวัด คือ ความศรัทธาที่มีต่อพระภิกษุในวัด อาจเกิดจากความเชื่อมั่นในการมีคุณวิเศษของพระสงฆ์รูปใดรูปหนึ่ง ดังเช่น เชื่อในอภินิหารของหลวงพ่อบุญ ซึ่งทรงวิชาคุณสามารถล่องหนหายตัวได้ ทำให้เกิดวัดแก้วไพฑูรย์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3⁴ อย่างไรก็ตามมักจะพบว่า พระมักจะเป็นผู้นำในการสร้างวัดด้วยการช่วยเหลือของประชาชน เพราะโดยปกติประชาชนจะมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ฉะนั้นเพียงแต่มีพระเป็นผู้ชักจูง วัดก็อาจเกิดขึ้นได้ อาจนับเนื่องได้ว่า วัดเกิดขึ้นจากความศรัทธาในพระสงฆ์และพระพุทธศาสนา⁵

¹ กรมการศาสนา, "วัดทัศนารุณสุนทรภิคาราม อ.พญาไท กรุงเทพมหานคร, และวัดประเสริฐสุทธาวาส อ.ราชบุรีบูรณะ กรุงเทพมหานคร," แบบสำรวจข้อมูล...

² หอสมุดวชิรญาณ, ธรรมเนียมปฏิบัติกรรม และคาถาต่าง ๆ เลขที่ 30 คู่ 107 มัคที่ 168, เรื่องปฏิสังขรณ์กถา.

³ "กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ", ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริวาร, 2507), หน้า 343.

⁴ กรมการศาสนา, "วัดแก้วไพฑูรย์ อ.บางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

⁵ วัดส่วนใหญ่จะเกิดจากสาเหตุนี้ ตัวอย่างเช่น วัดบางสะแกนอก กรุงเทพมหานคร (พ.ศ. 2374) วัดป่าหวายเก่า จ.ลพบุรี (พ.ศ. 2360) วัดราษฎร์ศรัทธาหรือวัดบ้านนา จ.เพชรบูรณ์ พ.ศ. 2389 วัดสันป่าพง จ.ตาก (พ.ศ. 2370) วัดกอไผ่ จ.อยุธยา (พ.ศ. 2331) วัดสังลาน จ.ปทุมธานี (พ.ศ. 2369) วัดเปลี้ยชวา จ.สระบุรี (พ.ศ. 2323), วัดพุทราจ. สระบุรี (พ.ศ. 2385) เป็นต้น

การสร้างวัดด้วยสาเหตุนี้มักจะเกิดวัด 2 ลักษณะ คือ ถ้าเป็นวัดสามัคคีที่ประชาชนรวมใจกันสร้างมักจะเป็นสำนักสงฆ์ที่มีเพียงกุฏิและศาลาก่อนแล้วจึงขยับขยายทีหลัง¹ แต่ถ้าเป็นวัดของผู้ใดผู้หนึ่งสร้าง วัดจะมีลักษณะใหญ่โต เพราะอย่างน้อยที่สุดวัดนี้จะประกาศเกียรติคุณของผู้สร้าง

ความสำเร็จในการสร้างวัดเพื่อต้องการบุญ เห็นได้ชัดจากความตั้งใจของบุคคลบางกลุ่ม เช่น นักแสดงละครได้สร้างวัดนายโรง² ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยนายกลับ หัวหน้าละคร กล่าวว่าเมื่อได้เงินจากการเล่นละครเท่าใดก็นำมาสร้างวัด และวัดละครทำสร้างโดยคณะละครของนายบุญยัง นอกจากนี้มีเรื่องเล่ากันว่า อำแดงแพ่ง ผู้สร้างวัดอำแดงแพ่งหรือวัดคณิกายลเป็นผู้ประกอบอาชีพโสเภณีได้สร้างวัดในพ.ศ. 2376 อำแดงแพ่งเคยถามถึงอานิสงส์ของการสร้างวัดนี้กับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ค่วย อันแสดงถึงความหวังบุญในการสร้างวัด แม้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เองเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่แสดงธรรมเทศนาเป็นที่ศรัทธาของผู้ฟังจึงมีปัจจัยที่ได้มาจากการเทศน์ ท่านก็ได้สร้างถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก รวมทั้งการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด³

6. สร้างวัดเพื่อเป็นอนุสรณ์

การสร้างวัดเป็นอนุสรณ์มีอยู่ 2 รูปแบบ คือ การสร้างวัดเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ที่มีชีวิตอยู่ประการหนึ่ง และเพื่อระลึกถึงผู้ที่ตายไปแล้วอีกประการหนึ่ง

¹ กรมการศาสนา, "วัดหนองผักชีเหนือ ต. โลกแย้ อ. หนองแค จ. สระบุรี" แบบสำรวจข้อมูล...

² น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปกรรมในบางกอก, (พระนคร: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2514), หน้า 76, และกรมการศาสนา, "วัดนายโรง อ. บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

³ ฉันทิชัย, "สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)" เล่ม 1. (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 145-8.

การสร้างวัดเพื่ออุทิศบุญกุศลแก่ผู้ที่มีชีวิตไปแล้วนี้ เห็นได้ชัดจากการสร้างวัดเฉลิมพระเกียรติและการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงสาเหตุของการสร้างวัดว่าเป็นการแสดงความกตัญญูสนองพระเดชพระคุณ และอุทิศพระราชกุศลให้แก่พระบรมญาติที่ล่วงลับไปแล้ว¹

สำหรับการสร้างวัดเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้มีชีวิตอยู่ก็จะมีสาเหตุเนื่องมาจากความผูกพันรักใคร่เป็นประการสำคัญ ดังจะพบว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัดเทพธิดารามให้ "ลูก" คือ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และสร้างวัดราชนัคคาให้ "หลาน" คือ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี แม่มชุนนางข้าราชการก็สร้างวัดเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ที่เป็นที่รัก ดังเช่น การสร้างวัดสร้อยทอง² เป็นต้น

7. เพื่อเป็นสถานที่พักผ่อน

สำหรับพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ มีกำลังทรัพย์โดยได้รับนิตยภัตประจำเดือนประการหนึ่ง ประกอบกับความมั่งคั่งดั้งเดิม ทำให้สามารถสร้างวัดเป็นที่ประทับสำราญพระอิริยาบถนอกพระนครได้ ดังเช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกษุประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงสร้างวัดบรมนิวาสขึ้น³ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

¹ ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 50 ข, สำเนาคำแนะนำในการเทศนาเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน. และบรรยายละเอียดใน กรมการศาสนา, แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัด จังหวัดนนทบุรี คือ วัดอัมพวัน วัดใหม่ทองเสน วัดเกศประยงค์ ฯลฯ.

² กรมการศาสนา, "วัดสร้อยทอง อ.คุลิต กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

³ พ.อ.คำเนียร เลขาภูล, "วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร" สตรีสาร, 8 (มีนาคม 2498). 52.

กรมพระปรมาธิบดีชินโรส ได้ทรงสร้างวัดชินโรสอารามขึ้นด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน¹

แต่มีผู้กล่าวว่า การที่สร้างวัดทั้งสองขึ้นเป็นเพราะสาเหตุทางการเมือง² เนื่องจากในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 มีเจ้านายบางพระองค์ต้องการไ้ราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น หม่อมไกรสร หรือ กรมหลวงรักษนเรศ³ จึงได้ตั้งตัวเป็นศัตรูกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชินโรส กับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพนับถือกันมาก ทั้งสองพระองค์จึงทรงวิตกว่า ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต หากราชสมบัติตกเป็นของเจ้านาย เช่น หม่อมไกรสร อาจถูกเบียดเบียนให้ได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงพร้อมใจกันสร้างวัดเล็ก ๆ ไว้ในสวน คือ วัดบรมนิวาส และวัดชินโรสขึ้น เพื่อถ่วงเวลาด้วยจนจะได้เสด็จไปอยู่ที่วัดคังกล่าวให้ห่างไกลและไม่เป็นที่กีดขวางแก่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่และราชการบ้านเมือง

8. เพื่อสถานภาพทางสังคม

ไม่มีหลักฐานใดที่บ่งชี้ลงไปว่า ผู้สร้างวัดประเภทนี้ต้องการให้ผู้อื่นชื่นชมคนหรือเพื่อผลประโยชน์บางอย่าง ได้แต่สันนิษฐานจากเอกสารที่ปรากฏ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดของรัชกาลที่ 3 ว่า เป็นการอยากอวด

¹ พ.อ.คำเนียร เลชะกุล, "วัดชินโรสอาราม", สตรีสาร, ๗ (กรกฎาคม 2499):

52.

² ญัฐฉิ สุธิสสงคราม, พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาธิบดีชินโรส, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริวาร, 2515), หน้า 176.

³ กรมหลวงรักษนเรศ เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้กำกับการกรมสังฆการี และกรมวังในสมัยรัชกาลที่ 3 ถูกสำเร็จโทษใน พ.ศ. 2391.

ว่าใจบุญสุนทาน¹ เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ราษฎรชาวจีนมักร่ำรวยเพราะสนใจในการค้าและเศรษฐกิจ ชาวจีนหรือเจ็ดตัวบางคนรับราชการเป็นขุนนางได้สร้างวัดขึ้นหลายวัด ที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด คือ เจ็ดตัวนิม ได้สร้างวัดนิมทายกาวาส กรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. 2380² เดิมเรียกกันว่าวัดเจ็ดตัวนิม อาจเป็นไปได้ที่การสร้างวัดของพ่อค้า อาจทำให้ได้รับสิทธิพิเศษบางอย่างในทางการค้า เพราะปรากฏว่า ชาวจีนที่เข้ามาในเมืองไทยได้ "เอาเงินไปมอบให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่และรัฐบาลเพื่อนำไปทำบุญสร้างวัดและถวายแก่พระภิกษุสงฆ์"³ อาจพิจารณาได้ว่า อย่างน้อยที่สุดผู้ที่กระทำเช่นนั้นย่อมได้รับความไว้วางใจและเป็นที่ยอมรับในสังคม

สาเหตุทางการเมือง

1. วัดที่ขุนนาง ข้าราชการ สร้างและปฏิสังขรณ์

การสร้างวัดบางวัดเป็นเรื่องการหวังประโยชน์ไม่ใช่เกิดจากศรัทธาเพื่อผลบุญแต่เพียงอย่างเดียว พิจารณาได้ในหลายกรณี อย่างเช่น การสร้างวัดของขุนนางตระกูลต่าง ๆ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ขุนนาง ข้าราชการมีอำนาจมาก สืบเนื่องมาจากกาที่ขุนนางเป็นผู้ออกเสียงให้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชสมบัติและอีกประการหนึ่งคือการครอบครองอำนาจทางเศรษฐกิจ ในจำนวนขุนนางตระกูลต่าง ๆ ที่มีบทบาท ตระกูลที่เด่น คือ ตระกูลมุนนาค และตระกูลสิงหเสนี ผู้ควบคุมอำนาจสูงสุดทางทหารและพลเรือนตามลำดับ

¹ พระราชปจณาในชั้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5, หน้า 127-8 และ 134-5.

² กรมการศาสนา, "วัดนิมทายกาวาส อ.บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

³ เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 126.

สำหรับตระกูลขุนนาถ การที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และการเกี่ยวพันกับตระกูลอื่น ๆ ทำให้ตระกูลขุนนาถเป็นปึกแผ่นมั่นคงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การสร้างวัดของตระกูลขุนนาถสะท้อนให้เห็นสถานภาพทางสังคมได้เป็นอย่างดี วัดที่บุคคลในตระกูลขุนนาถสร้างทั้งในกรุงและหัวเมืองมีดังนี้ คือ

1. วัดบุบผาราม (วัดคอกไม้) สร้างโดยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เมื่อครั้งยังเป็นจมื่นไวยวรนาถและจมื่นราชามาตย์ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยผู้สร้างมีความคิดว่าถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ผู้ที่สมควรจะเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งขณะนั้นผนวชประจำอยู่วัดบวรนิเวศ และไต่กอดังคณะสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติอันเคร่งครัดขึ้น ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นคณะสงฆ์ธรรมยุต จึงได้ชวนกันปฏิสังขรณ์วัดคอกไม้ซึ่งอยู่ใกล้บ้าน เพื่อจะได้มีโอกาสกราบขอขมาคณะสงฆ์จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไปอยู่ และจะเป็นผลชักนำให้ได้ใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ โดยที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงระแวงพระทัย แต่ในการสร้างวัดครั้งนี้ได้ขอให้ท่านผู้หญิงจันทร์ มารดาของท่านเป็นผู้ออกหน้าในการปฏิสังขรณ์โดยที่ท่านวิ่งเต้นอยู่เบื้องหลัง¹

2. วัดประยูรวงศาวาส สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) หรือสมเด็จพระยาองค์ใหญ่แต่ครั้งเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ได้พิจารณาเห็นว่าบริเวณสวนกาแพของท่านเป็นที่กว้างขวางสมควรที่จะสร้างไว้ให้เป็นเกียรติแก่ตระกูล จึงได้เริ่มสร้างวัดในพ.ศ. 2371 และได้ทำการฉลองวัดปี พ.ศ. 2379 พร้อมทั้งได้ทูลเกล้าฯ ถวายเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานนามว่า วัดประยูรวงศาวาส น่าสังเกตว่าต่อมาไม่นานหลังจากสร้างวัดแล้ว เจ้าพระยาพระคลัง

¹ พ.อ. คำเนิร เลขะกุล, "วัดบุบผาราม", สตรีสาร, 6 (กุมภาพันธ์ 2497): 65. และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 15-16.

ได้เลื่อนตำแหน่งเป็น สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เหมือนนามของวัด ¹

3. วัดพิชัยญาติการาม สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา ได้ปฏิสังขรณ์วัดร้างใกล้บ้านขึ้นในพ.ศ. 2384 หลังจากการสร้างวัดประยูรวงศาวาสของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ 13 ปี เมื่อปฏิสังขรณ์แล้วได้ถวายเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกัน ได้รับพระราชทานนามว่า "วัดพระยาญาติการาม" ²

4. วัดคองคาราม ท่านผู้หญิงน้อย ภริยาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ได้สร้างวัดขึ้นบนที่ดินที่เป็นสวนกาแฟอยู่คนละฟากคลองกับบ้าน ท่านผู้หญิงน้อยได้สร้างวัดนี้หลังจากสร้างวัดพิชัยญาติเสร็จแล้ว เดิมชื่อวัด น้อยชำแถม ตามชื่อของท่านและผู้สร้างวัดด้วยกันกับท่าน สันนิษฐานว่าเพราะถวายเป็นพระอารามหลวงในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้รับพระราชทานนามว่า "วัดคองค니라คาราม" ³

5. วัดนวลนรดิศ ปฏิสังขรณ์โดยเจ้าคุณหญิงนวล ภริยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) เจ้าคุณนวลเป็นน้องของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เป็นมารดาของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุณนาค) สันนิษฐานว่าปฏิสังขรณ์ในปลายรัชกาลที่ 2 หรือต้นรัชกาลที่ 3 ต่อมาเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุณนาค) บูรณะต่อและถวาย

¹ ประยูรวงศาวาส, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 2-4. จัดพิมพ์ในงานฉลองอาคารเรียน "โรงเรียนส่งเสริมพระพุทธศาสนา" วัดประยูรวงศาวาส ธนบุรี 2 สิงหาคม 2513). และ พ.อ.คำเนิร เลชะกุล, "วัดประยูรวงศาวาส" สตรีสาร, 6 (มกราคม 2497), 50.

² พ.อ.คำเนิร เลชะกุล, "วัดพิชัยญาติการาม" สตรีสาร, 8 (มีนาคม 2498): 52. เพิ่งได้รับการเปลี่ยนชื่อว่า วัดพิชัยญาติการาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อให้สอดคล้องกับบรรดาศักดิ์ของผู้สร้างวัดในสมัยก่อน คือ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

³ พ.อ.คำเนิร เลชะกุล "วัดคองคาราม" สตรีสาร, 8 (เมษายน 2498): 52 และ 71.

เป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ 3¹

6. วัดสร้อยทอง สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยผู้สร้างเป็นบุคคลในตระกูลขุนนาค จากประวัติวัดสร้อยทองทำให้ทราบว่าวัดนี้ผู้สร้างอุทิศให้ผู้มีนามว่า "สร้อยทอง"²

7. วัดประคูนิมพลี เริ่มสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 4 ใช้เวลาสร้าง 8 ปี ผู้สร้างคือ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ³

8. วัดโยชานมิตร จ.จันทบุรี เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (คิศ ขุนนาค) สร้างในพ.ศ. 2377

9. วัดสมุหนิมิตร ต.พุ่มเรียง อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมสร้างขึ้นเช่นกัน เมื่อพ.ศ. 2392 ระหว่างออกไปสักเลกหัวเมืองปักษ์ใต้ สาเหตุที่สร้างเพราะเดิมเป็นวัดร้างโบราณ และปรากฏในจารึกที่พระอุโบสถว่า เพราะ "เกิดกรรมสังเวทจึงมีบุพเจตนาปรารถนาสร้างให้เป็นวัดใหม่ขึ้นไว้ ณ เมืองไชยา อารามหนึ่ง จะได้เป็นนิทานุทิศประโยชน์กับกุลบุตร เมืองปักษ์ใต้มาเห็นเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาก็จะพลอยได้ส่วนกุศลด้วย"⁴

10. วัดเฉลิมพระเกียรติชาราม เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (คิศ ขุนนาค) เป็นผู้ทำการสร้างตามพระราชกระแสรับสั่งของรัชกาลที่ 3

แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บุคคลในตระกูลขุนนาคโดยเฉพาะสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติกับลูกหลานได้ร่วมกันสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นการใหญ่

1 พ.อ.คำเนียร เลขะกุล "วัดนวลนรดิศ" สตรีสาร, 8 (กันยายน 2498): 52 และ 103.

2 กรมการศาสนา, "วัดสร้อยทอง" อ.คุสิต กรุงเทพมหานคร, แบบสำรวจข้อมูล...

3 กรมการศาสนา "วัดประคูนิมพลี อ.บางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

4 จารึกที่ 1 จารึกในวัดสมุหนิมิตร ต.พุ่มเรียง อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี.

ขุนนางอีกตระกูลหนึ่งที่สามารถจะนำมาเทียบกับตระกูลขุนนางได้ คือ ตระกูล
สิงหนเสนี เพราะสร้างวัดมากเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์
สิงหนเสนี) สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 3

มีหลักฐานว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่ารวมาจากการค้าขาย เนื่องจากได้ต่อ
สำเนาไปค้าขายที่เมืองจีน สิ่งที่เป็นรายได้สำคัญคือเศษเหล็กเพราะได้กำไรมาก จากการทำ
มีอำนาจทางด้านการเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองในฐานะเป็นแม่ทัพใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3
ทำให้สามารถสร้างและปฏิสังขรณ์วัดได้หลายวัด ที่ปรากฏคือ วัดจักรวรรดิราชาวาส (พ.ศ.
2362) วัดชัยชนะสงคราม (วัดศึก พ.ศ. 2391) วัดเทพศิลา วัดพระไกรสีห์ วัดปรมณิก
(พ.ศ. 2353) วัดวรนาถรังสรรค์ (วัดเขาคิน) วัดช่างทอง จ.อยุธยา และวัดที่เมือง
พระตะบอง เมืองอุคงมีชัย²

ได้มีการสร้างวัดของขุนนางข้าราชการอื่น ๆ หลายวัด โดยเฉพาะในสมัยรัชกาล
ที่ 3 ถ้าพระยาคนใดไม่ได้สร้างวัดถวายพระราชกุศลแก่พระมหากษัตริย์ก็รู้สึกว่าจะเป็นการเสีย
หน้า³ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดที่ปรากฏหลักฐาน คือ

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3
ตอนที่ 1, (พระนคร: โรงพิมพ์นิสิตอักษร, 2502), หน้า ค. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน
พระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสำลี ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส 29
เมษายน 2502).

² เรื่องเดียวกัน, หน้า ฎ-ฐ

³ นายมี มหาดเล็ก, "กลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว", ประชุมเพลงยาว... , หน้า 383.

สมัยรัชกาลที่ 1

เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

วัดราชคฤห์

พระยาศรีพิพัฒน์ (กุน)

วัดนาค

สมัยรัชกาลที่ 2

พระพิเรนทรเทพ

วัดใหม่พิเรนทร์

เจ้ากรมแยม

วัดสีตาราม

สมัยรัชกาลที่ 3

เจ้าพระยาภูธราภัย (นอຍ บุนยรัตพันธ์)

วัดเครือวัลย์

เจ้าพระยานิกรบดินทร

วัดกัลยาณมิตร

เจ้าพระยาศรีพลเทพ

วัดเวฬุราชิม

เจ้าพระสุธรรมมนตรี (บุญศรี)

วัดบูรณศิริมาตยาราม

เจ้าพระยาขรรฆมา

วัดไก่เตี้ย

เจ้าพระยามหาโยธา

วัดคูหาสวรรค์

พระยาสุรเสนา (ขุนเณร)

วัดจันทาราม และวัดบางยี่เรือ

พระยาสวัสดิวาริ

วัดปทุมคงคา

พระยาราชสงคราม (วัน)

วัดอัมพวัน

พระยาวิจิตร

วัดโพธิ์เรียง

พระยามหาเทพ (ปาน)

วัดดาวดึงษาราม

พระยาราชมนตรี (ภู)

วัดคฤหบดี

พระยาศิริไอยสวรรค์

วัดจตุรมิตรประดิษฐาราม

พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (บุญมา)

วัดทองนพคุณ และวัดโชตินาราม

พระยามหานิเวศนานุรักษ์

วัดพระยาอัง

พระยาเพชรปราณี พระยาศรี พระยาพุมภักดี พระยาราชหลักเมือง

วัดบางบัว

พระยาราชสุภาวดี	พระยาราชนิกุล	พระยาเทพอรชุน	วัดสามพระยา
พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม)			วัดขุนจันทร์
พระยาศรีสทเทพ (เพ็ง)			วัดอินทาราม และวัดบางยี่เรือ
พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (จ่อง)			วัดนางชี และวัดในคลองบางยี่ขัน
พระยาเพชรพิไชย (เกษ)			วัดโปรกเทศเชษฐาราม
จางวางคิษฐ์			วัดคิสาณการาม
หมื่นรั้ง			วัดวิเศษการ

คล้ายกับการสร้างวัดของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการแข่งขันกัน ดังจะสังเกตเห็นว่าบุคคลที่สร้างวัดมีตำแหน่งในระดับเจ้าพระยาเกือบทั้งสิ้น คงเป็นนโยบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสนับสนุนให้มีการแข่งขันกันสร้างวัดด้วย ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างกุฏิวัดราชโอรส พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปล่อยให้แข่งขันกันทำและเปิดโอกาสว่าถ้าการสร้างกุฏิเป็นของเล็กน้อยเกินไปไม่พอกับน้ำใจศรัทธาจะสร้างพระอุโบสถหรือวิหารก็ได้¹ อาจสันนิษฐานได้อีกประการหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้ขุนนางสร้างวัดด้วย เพราะปรากฏในคำกลอนของนายมีว่า รัชกาลที่ 3 ทรง "ประทานวัดละพระยาวางศาสร้าง ที่เริ่มร่างสร้างใหม่จนโค่นลง"²

ปรากฏว่ามีบางวัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการตั้งชุมชนขึ้น เช่น วัดปทุมทอง เมืองปทุมธานี³ มีสาเหตุการสร้างเนื่องมาจากการย้ายที่ว่าการเมืองจากที่เดิมมาตั้งที่ทำการใหม่ ประมาณ พ.ศ. 2358 จึงได้สร้างวัดขึ้นหลังจากที่ตั้งเมืองแล้ว มีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระบาท

¹ พ.อ.คำเนียร เลขะกุล, "วัดปฐมเจติยาราชวรวิหาร", สตรีสาร, 8(สิงหาคม 2498): 71.

² นายมี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 387-8.

³ กรมการศาสนา, "วัดปทุมทอง อ.สามโคก จ.ปทุมธานี", แบบสำรวจข้อมูล...

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาที่เมืองปทุมธานี ทรงทอดพระเนตรเห็นการก่อสร้างบ้านอยู่
จึงตรัสถามพระยาพิทักษ์ทวยหาญ เจ้าเมืองว่า "นั้นจะสร้างบ้านหรือวัด" พระยาพิทักษ์ทวยหาญ
จึงกราบบังคมทูลว่า "จะสร้างเป็นวัด แต่อาศัยไปก่อน" ต่อมาพระยาพิทักษ์ทวยหาญได้ถวาย
จวนที่พักของท่านเป็นวัด เช่นเดียวกับประวัติวัดสว่างอารมณ์วรวิหารเมืองสุโขทัย¹ วัดที่
พระยาวิเศษภักดี (นาค) ผู้ว่าราชการในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ถวายที่ดินและจวนของท่านเพื่อสร้าง
เป็นวัดใน จ.ศ. 2329 หลังจากได้ย้ายเมืองสวรรคโลกเข้ามาตั้งเมืองใหม่

ความจริงการตั้งวัดเพื่อประโยชน์ในการตั้งชุมชนไม่ใช่เป็นเรื่องใหม่ เพราะจะพบ
ว่าเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 ประชาชนกระจัดกระจายไปตามที่ต่าง ๆ พระเจ้า
กรุงธนบุรีได้มีพระราชดำริให้สร้างวัดขึ้นเพื่อรวบรวมประชาชนที่แตกแยกไป เช่น วัดโตนด
วัดเพลง วัดช้าง วัดยาง วัดสัก ในเขตเมืองนนทบุรี² โดยพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทาน
ทรัพย์สินส่วนพระองค์เป็นเงิน 12 ชั่งมอบให้เจ้าพระยาจักรีไปจัดหาสถานที่ที่เหมาะสมในการ
ตั้งวัดขึ้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ผลพลอยได้ที่เกิดจากการตั้งวัดอีกประการหนึ่ง คือ การกำจัด
สภาพป่ารกชัฏออกไป และก่อให้เกิดความเจริญในท้องถิ่นที่ใกล้วัด เป็นเขตประกอบเกษตร-
กรรมหรือมีการตั้งชุมชนขึ้น³

¹ กรมการศาสนา, "วัดสว่างอารมณ์วรวิหาร ต.เมือง อ.สวรรคโลก จ.สุโขทัย",
แบบสำรวจข้อมูล...

² กรมการศาสนา, "วัดสัก ต.วัดชลอ อ.บางกรวย จ.นนทบุรี", แบบสำรวจ
ข้อมูล...

³ จากประวัติวัดค้อลาด ต.เป็ริง อ.บางบ่อ จ.สมุทรปราการ ได้ทราบจากคำ
บอกเล่าว่า ชุนประมวล เป็นผู้สร้างวัดในที่ดินที่เป็นป่าอ้อและเป็นทีลาคดุ่ม ต่อมาป่าอ้อ ป่าพง
ก็หมดไปกลายเป็นเนื้อที่ที่ให้นาไค้ และจากประวัติวัดนางและวัดชินวราราม จ.ปทุมธานี พบว่า
เมื่อมีการตั้งชุมชนขึ้นที่ใด ก็จะมีการสร้างวัดขึ้นเสมอ.

2. วัดที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากสงคราม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีสงครามเกิดขึ้นบ่อยครั้ง มีผลทำให้เกิดวัดที่ก่อสร้างขึ้นใน 2 รูปแบบ คือ

1. การสร้างวัดเพื่อเป็นกำลังใจในการสู้รบ ดังเห็นได้จากการสร้างวัดเทพศิลาหรือเทพลีนลา ในคลองบางกะปิ เป็นการสร้างเนื่องในคราวทำสงครามกับญวน ได้ใช้ทหารเป็นผู้สร้าง มีวัตถุประสงค์ให้วัดเป็นที่ยึดเหนี่ยวในการทำสงคราม และปลูกให้ทหารต่อสู้เพื่อรักษาพระศาสนา¹ ในทำนองเดียวกันการเกิดวัดหนองพลับ จ.นครสวรรค์ คราวสงครามกับเวียงจันทน์ เมื่อสร้างค่ายขึ้นในการสู้รบ จึงจำเป็นต้องย้ายวัดมาตั้งอยู่ในหมู่บ้านควย²

2. การสร้างวัดหลังจากได้รับชัยชนะจากสงคราม สันนิษฐานว่า เนื่องจากการทำสงครามเป็นเรื่องที่ต้องเสี่ยงต่อความตาย ทำให้ผู้ออกไปสู้รบไม่แน่ใจว่าจะได้กลับมาหรือไม่ จึงต้องอาศัยการบนบานศาลกล่าวขออำนาจสิ่งลี้ลับช่วยให้ได้ชัยชนะกลับมา³ หรือมีเจ้านายที่ไปสงครามมีชีวิตรอดกลับมาและได้รับชัยชนะก็จะแสดงความยินดีโดยการสร้างวัดขึ้น⁴

¹ กรมการศาสนา, "วัดเทพศิลา อ.บางกะปิ กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล... และ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67, หน้า ๑.

² กรมการศาสนา, "วัดหนองกลับ ต.หนองกลับ อ.หนองบัว จ.นครสวรรค์", แบบสำรวจข้อมูล...

³ กรมการศาสนา, "วัดชัยชนะสงคราม อ.สัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล... เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) โดยยกบ้านและที่ดินถวายวัดพร้อมทั้งสร้างโบสถ์ วิหาร การเปรียญ และเสนาสนะต่าง ๆ หลังจากที่ได้รับชัยชนะกลับมาจากสงครามกับญวนและเขมรใน พ.ศ. 2391

⁴ กรมการศาสนา, "วัดบ้านนา อ.สามง่าม จ.ทิจิตร, วัดคงเค้อย อ.งิ้วกราด จ.สุโขทัย และ วัดหนองกลับ จ.นครสวรรค์", แบบสำรวจข้อมูล...

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้เขียนความตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า "เจ้า และขุนนาง เจสัว ราษฎรผู้มี ทรัพย์ พระราชาคณะสร้างไว้ในสวนในบาง และหัวเมืองทั้งหลายแห่ง" ¹ ทำให้ทราบว่าเมื่อ ปลายรัชกาลที่ 3 ได้ปรากฏวัดที่สร้างและปฏิสังขรณ์จากชนกหลายกลุ่มในสังคม จะด้วยความ ปรารถนาบุญหรือเหตุผลอันใดก็ตาม ยังผลให้เกิดวัดมากมายทั่วไปทั้งในเมืองหลวงและหัวเมือง มีข้อสังเกตว่า การที่ประชาชนอุทิศที่ดินให้วัดสร้างหรือถวายที่ดินให้วัด ทำให้วัดกลายเป็น สถาบัน "เจ้าที่ดินรายใหญ่" อันจะกลายเป็นปัญหาเรื่องที่ดินต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ ประเทศปรับตัวเข้ามาสู่ยุคใหม่และสภาพเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คงจะได้กล่าวต่อไป ในบทที่ 4

เบื้องหลังการสร้าง และปฏิสังขรณ์วัด ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394

จากหลักฐานส่วนใหญ่ชี้ให้เห็นว่า การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำกันมากในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรี เนื่องมาจากการย้ายมาตั้งเมืองหลวงใหม่ตั้งไค้กล่าว มาแล้วและพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า พระอารามหลวงใน กรุงเทพฯ น้อยกว่าครึ่งกรุงเก่ามาก ไม่พอเพียงสำหรับตำแหน่งพระราชาคณะในตำแหน่ง ² จึงเป็นเหตุให้ฝ่ายผู้ปกครองประเทศทุ่มเทความสนใจในการสร้างวัดของเมืองหลวงใหม่ให้ เท่ากับเมืองหลวงเก่า และได้ชักชวนเจ้านายและขุนนางที่สามารถจะสร้างและปฏิสังขรณ์วัด ได้ทำการนี้ขึ้น ถ้าวัดของใครสร้างได้ก็ทรงรับเป็นพระอารามหลวง หลักฐานในการมุ่งสร้าง กรุงเทพฯ อีกประการหนึ่ง จะเห็นได้จาก การนำเอาทรัพย์สินและวัสดุสิ่งของจากหัวเมือง มา ใช้ในการสร้างวัดและพระราชวังเป็นอันมาก

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 , หน้า 172.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระอาราม หลวง, คำนำ.

ค่าใช้จ่ายในการสร้างวัด

ผู้ที่สามารถสร้างวัดได้ ต้องเป็นผู้ที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย หรือมีอำนาจทางการเมืองมากพอที่จะบอกบุญเรียกรู้ผู้ใกล้ชิดให้มาร่วมในการสร้างวัดได้¹ มิฉะนั้นก็เป็นการสร้างวัดสามัคคีโดยการร่วมมือของประชาชนตามความสามารถ ซึ่งวัดประเภทหลังนี้มีเพียงกุฏิพระกับศาลาเท่านั้น² ซึ่งเป็นลักษณะของวัดชานเมืองหรือในชนบทเป็นส่วนใหญ่

เมื่อพิจารณาถึงค่าใช้จ่ายในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด จะพบว่า วัดหลายวัดมักจะเสียค่าใช้จ่ายมาก เพราะมุ่งแข่งขันกันในด้านความใหญ่โตสวยงาม สำหรับการปฏิสังขรณ์วัดเก่าไม่แตกต่างกับการสร้างวัดใหม่เท่าใดนัก เพราะว่าผู้สร้างต้องรับผิดชอบที่จะซ่อมแซมทุกส่วนในวัดให้สมบูรณ์

การสร้างวัดราษฎร์ที่ผู้มีทรัพย์เป็นผู้อุปถัมภ์ จะเป็นวัดที่ไม่ใหญ่โตนัก แต่ก็ไม่เล็กเกินไป จะเสียค่าใช้จ่ายประมาณ 150 ชั่ง³ เช่น การสร้างวัดประเสริฐสุทธาวาส ของ

1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 103.

2 กรมการศาสนา, "วัดเตว็ดนอก หรือวัดเตว็ดเก่า ต.คลองเขนง อ.ศรีสำโรง จ.สุโขทัย", แบบสำรวจข้อมูล...

3 กรมการศาสนา, "วัดประเสริฐสุทธาวาส อ.ราษฎร์บูรณะ กรุงเทพมหานคร และ จารึกผนังโบสถ์ วัดปฐมบุตริศาราม หรือวัดยี่สาวย อ.บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

พระประเสริฐวาณิช¹ จากประวัติวัดกล่าวว่า ค่าใช้จ่ายในการสร้างวัดนี้ เมื่อ พ.ศ. 2388 สิ้นเงินทั้งหมด 165 ชั่ง โดยระบุว่าจ่ายไปในการสร้างพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญ พระพุทธปฏิมากร ธรรมมาสน์ อาสนสงฆ์ บันไดขึ้นกุฏิพระ และกุฏิพระศรีมหาโพธิ์ พระเจดีย์ รอยโบสถ์ และหอรบซัง ซุกสระ สร้างส้วม ถนน สะพาน เชื้อนคู ศาลา ชุมประตู่ และกำแพง

ในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีนันทราชวงศ์ ทรงสร้างวัด "รังศรีสุทวารวษ" ขึ้นในพ.ศ. 2366 ได้ทรงจารึกรายละเอียดในการสร้างวัดนี้ว่า ทรงเป็นผู้บัญชาการสร้างเอง เป็นเวลานานถึง 6 ปี สิ้นค่าใช้จ่ายในการสร้าง การฉลอง และถวายข้าคนให้วัด เป็นเงิน 1,000 ชั่งเศษ²

การก่อสร้างและการปฏิสังขรณ์วัดหลวงนั้นต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก จะพบว่า การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเพียงวัดเดียวในสมัยรัชกาลที่ 1 ใช้จ่ายเงินถึง 5,811 ชั่ง หรือ 464,880 บาท และใช้เวลาก่อสร้างนานถึง 7 ปี 5 เดือน 28 วัน³ ใช้จ่ายแรงงานคนเป็นจำนวนมาก เฉพาะแต่การระดมผู้คนมาถมที่วัดที่เป็นที่ลุ่มให้คอนขึ้นต้องใช้จ่ายแรงงานถึง 20,000 คน สิ้นเงิน 205 ชั่ง 15 ตำลึง⁴

¹ พระประเสริฐวาณิช เป็นเศรษฐีในสมัยรัชกาลที่ 3 จากประวัติวัดประเสริฐสุทวารวษ กล่าวว่า การที่เป็นเศรษฐีมีสมบัติมาก ทำให้ได้รับพระราชทานตำแหน่ง.

² จารึกหินอ่อนหน้าพระอุโบสถวัด "รังศรีสุทวารวษ" เป็นหินอ่อน 2 แผ่นขูดแต่สามารถอ่านอักษรได้ชัดเจน ปัจจุบันวัดนี้รวมอยู่กับวัดบวรนิเวศวิหาร.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 276.

⁴ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 2, (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2506), หน้า 1.

ค่าใช้จ่ายในการสร้างวัดพระเชตุพน อาจแบ่งได้ดังนี้

1. ค่าใช้จ่ายในการหาวัสดุ คือ ดินถม อิฐปูน ไม้ขนสีก ไม้แกน เหล็ก ฟันไม้ กระเบื้อง จากท่าโรงงาน และวางร้าน เรือนข้าพระ เสา กระจกานภูมิ น้ำอ้อย น้ำมันยาง ชัน คีบูก ทองเหลือง ทองแดง ชียงหล่อฐาน กระจก น้ารัก ทองคำ กระจกษา ซาก เสน เครื่องเขียน รง คินแดง
2. ค่าใช้จ่ายในการพระราชทานให้ช่าง พร้อมทั้งพระราชทานเลี้ยงช่างทั้งพระและฆราวาส
3. ค่าใช้จ่ายในการปลดปล่อยทาสให้เป็นข้าพระรักษาพระอาราม เป็นชายฉกรรจ์ 16 สามะโนคร้ว รวมทั้งหมค 124 คน สิ้นเงิน 95 ชั่ง 11 ตำลึง
รวมค่าใช้จ่ายในการสร้างวัด 3,784 ชั่ง 6 ตำลึง
4. ค่าใช้จ่ายในการฉลองวัด สิ้นเงิน 1,930 ชั่ง 1

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นสมัยการสร้างบ้านแปลงเมือง และเพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจของประชาชน จึงได้มีการสร้างวัดหลวงและวัดราษฎร์ขึ้นหลายวัด เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 2 สถาปัตยกรรมที่สร้างและปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังอยู่ในสภาพดี ประกอบกับพระองค์มีความสนพระทัยในค่านศิลปะกรรม จึงไม่ได้ให้ความสนใจในการสร้างและซ่อมวัด หากแต่ทรงปฏิสังขรณ์วัดตามประเพณี คือ ซ่อมสร้างวัดอรุณราชวรารามและวัดสุทัศน์เทพวรารามเท่านั้น เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในการซ่อมสร้างวัด เห็นได้จากเมื่อยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทำการปฏิสังขรณ์วัดราชโอรสาราม (วัดจอมทอง)

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1,

ถึงเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ทรงใส่พระทัยกับกิจการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมาก ทั้งที่ทรงทำเองและสนับสนุนให้ผู้อื่นทำ จากสถิติบัญชีการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ ในแต่ละปีจะบรรยายจ่ายที่ทรงใช้ในการซ่อมสร้างศาสนวัตถุแต่ละวัดมากบ้างน้อยบ้าง อย่างเช่น ในปี พ.ศ. 2370 ได้ทรงซ่อมวัดต่าง ๆ ถึง 19 วัด สิ้นค่าใช้จ่ายเฉพาะปีเดียวประมาณ 1,300 ชั่ง¹ ฉะนั้นเมื่อคาดคะเนจำนวนวัดและค่าใช้จ่ายในการสร้างวัดตลอด 27 ปีที่พระองค์ครองราชย์อยู่ก็จะ เป็นจำนวนวัดและจำนวนค่าใช้จ่ายมากมาย

การสร้างวัดที่บรรดาเจ้านายและขุนนางก่อสร้างและปฏิสังขรณ์แล้วถวายเป็นวัดหลวงจะได้รับพระราชทานเงินช่วยในการสร้างวัดด้วยเสมอ² เหตุที่เป็นคั้งนี้คงเป็นเพราะการสร้างวัดเป็นงานใหญ่ พระมหากษัตริย์ทรงมีนโยบายจะให้วัดใหญ่โตสวยงามอยู่แล้ว จึงสนับสนุนให้มีการสร้างซ่อมวัดขึ้น ฝ่ายเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ก็ถือว่าการสร้างวัดเป็นการปฏิบัติราชการอย่างหนึ่ง เพราะจะพบว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 เมื่อมีการสร้างซ่อมวัดใดก็มักจะบอกบุญให้เจ้านายและข้าราชการช่วยกันทำ³

เนื่องจากการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นงานที่ทำกันอย่างประณีตตั้งอกตั้งใจ จะเห็นได้จากการอุทิศแรงงานและทรัพย์สมบัติในการก่อสร้างคั้งโกก่กลาวมาแล้ว ฉะนั้นเมื่อสร้างวัดเสร็จก็จะจัดงานฉลองวัดอย่างมโหฬาร วัดหลวง 2 วัดที่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ได้จารึกถึงความใหญ่โตในการฉลองวัดไว้อย่างพิสดาร คือ วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1

¹ ท้องสมุควชิรญาณ, จดหมายเทศน์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70, บัญชีจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1199.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 ประกาศปีมะเมีย พ.ศ. 2401, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 102. (พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ครบศตมาท 5 ตุลาคม 2466). และ พ.อ.คำเนียร เลขะกุล, "วัดพระปฐมเจดีย์ววิหาร", 8 (สิงหาคม 2498): 71.

³ เรื่องเดียวกัน.

สินค้าใช้จ่ายในการฉลองวัด 1,930 ซึ่ง 4 คำลึง การฉลองวัดราชโอรสพร้อมกับวัดอื่น ๆ อีก 10 วัด ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2374 สินค้าเงิน 1,000 ซึ่ง รายละเอียดในการฉลองวัดแต่ละวัดมีดังนี้

- พิธีถวายอารามแก่พระสงฆ์ ในการนี้จะนิมนต์พระสงฆ์ทั้งคณฤชระและวิปัสสนา ชุระในกรุงและนอกกรุงมาร่วมพิธีถ้ำเป็นพระอารามหลวง สำหรับพระจากหัวเมืองคองเก็น ทางมากรุงเทพ ฯ เอง จึงปรากฏว่าบางครั้งมาทำงานบ้างไม่ทันบ้าง ¹ พระภิกษุสงฆ์ที่มา ร่วมพิธีจะได้รับพระราชทานเลี้ยง ได้รับเครื่องไทยทาน พร้อมทั้งผ้าไตรและเครื่องอัฐบริขาร อย่างดี ในคราวฉลองวัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2391 ได้นิมนต์ พระภิกษุสงฆ์ ในเมืองและหัวเมือง 5,000 รูป ²

- กิ่งโรงงาน เลี้ยงพระสงฆ์และราษฎรทั่วไป

- มีการละเล่นทั้งกลางวันและกลางคืนเป็นเวลา 3-7 วัน พระมหากษัตริย์จะให้ความสำคัญโดยเสด็จทอดพระเนตรและชมมหรหรรวมการฉลอง

- ไปรยทานและตั้งทานคั่นกลับพฤกษ์ มีทั้งเงิน ทอง แหวน ³

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, หมายเหตุสังฆราชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 45, วิจารณ์เจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองกรมการเรื่องนิมนต์พระสงฆ์ลงมารับ ไทยทานในการฉลองวัดพระเชตุพน. และ นานาสุภาณิกวาจา และประวัติเล่าศิษย์ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาดไทย, 2506) หน้า 49.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 275 และ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70, เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1199. และ "กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ" ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 343-4.

อาจสันนิษฐานได้ว่าสาเหตุที่มีการฉลองวัดเพื่อเป็นการแสดงความยินดีในเมื่อการ
สร้างซ่อมวัดซึ่งใช้เวลานานได้สิ้นสุดลง จึงประกอบการนิกขัตตฤกษ์ให้ใหญ่โตพอ ๆ กับการร
คอย ทั้งยังเป็นการแสดงความมีหน้ามีตาของผู้ที่ทำการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดด้วย ค่านิยม
ของสังคมไทยไม่ค่อยจะกลัวการสิ้นเปลืองไปในการทำบุญ และจะทำบุญทั้งทีก็อยากจะให้
เลื่องลือไปทั่ว อย่างไรก็ตาม การฉลองวัดก็เท่ากับเป็นการเบียดงานมหรสพที่สนุกสนานขึ้นซึ่งจะ
หาไม่ได้แก่นักสำหรับสังคมไทยในอดีต แต่บางครั้งการฉลองวัดกลับกลายเป็นผลเสียไปก็มี
เช่น การฉลองวัดประยูรวงศ์ พ.ศ. 2379 มีผู้ล้มตายและบาดเจ็บเนื่องจากการจุดไฟพะเนียง
เพื่อฉลองวัดของพระสงฆ์วัดประยูรวงศ์¹

รายละเอียดของวัสดุและแรงงานที่ใช้ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด

การสร้างและการฉลองวัดหลวงจะต้องใช้สิ่งของในการนี้มาก จึงมักจะต้องเกณฑ์
มาจากหัวเมือง² โดยเฉพาะไม้สัก ไม้ยาง เพื่อนำมาใช้เป็นราก เสา ช่อ ซอฟ้า ลำยอง
บานประตู³ ส่วนโถง ประตู เปลือกมะพร้าว นำมาใช้เป็นน้ำเชื้อ⁴

¹ ที บี บรัดเลย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-6. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์,
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 176-177.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389),
เลขที่ 34, หนังสือพระยาราชสุภาวดีถึงพระรัตนากาศจางวางกองโค เรื่องให้เกณฑ์ตัดไม้
ทำแฉ่งในงานฉลองวัดพระเชตุพน. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392),
เลขที่ 28, ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหัวเมืองต่าง ๆ เกณฑ์เสาโรงละคอนวัดสระเกศ
ในงานฉลองพระเจดีย์และซ่อมแซมรางปืน.

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377)
เลขที่ 41, ใบบอกเมืองตากเรื่องส่งไม้ซอฟ้า ไม้บานประตู เมืองตาก และเมืองเชียงใหม่.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379)
เลขที่ 5 ตอน 1, บัญชีเกณฑ์เปลือกประตู โถง ทำน้ำเชื้อวัดพระโต (วัดสุทัศน์).

ศิลา หวาย กระดาษไทย คินเหนียว เป็นต้น

การขนส่งสิ่งของที่ใช้ในการสร้างวัดถ้าเป็นพวกไม้จะส่งลงมาตามแม่น้ำ แต่จำเป็น
ต้องส่งมาในหน้าน้ำ¹ สิ่งของอื่น ๆ จะขนมาโดยเกวียน ควายน ที่ยืมมาจากเจ้าเมือง
ข้าราชการและราษฎรบรรทุกเข้ามากรุงเทพฯ² ในการเกณฑ์ผู้คนให้มาทำงานและจัดส่ง
สิ่งของเข้ามาในกรุงเทพฯ นั้น ปรากฏว่าบางปี บางหัวเมืองคึกคักไม้ที่จะนำมาใช้ รัฐบาลต้องมี
ใบบอกไปเร่งให้เจ้าเมืองนั้น ๆ ส่งไม้ที่คึกคักอยู่ลงมากรุงเทพฯ³ บางครั้งถ้าหาไม้ไม่ได้
เมืองที่คึกคักอยู่ต้องไปหาซื้อไม้ในหัวเมืองใกล้เคียงลำเลียงมาส่งรัฐ⁴

ในการเกณฑ์สิ่งของจากหัวเมืองจำเป็นต้องมีแรงงานของบุคคลกลุ่มหนึ่งในการจัดหา
และนำส่ง จึงต้องกันแรงงานบางส่วนสำหรับทำงานนี้โดยเฉพาะ รัฐจะให้บุคคลกลุ่มหนึ่ง
ประกอบด้วย ไพร่ ทนาย สม หาส จิ้น โยมสงฆ์ ข้าพระ เชลย เป็นผู้ที่ไม่ต้องทำราชการเข้า
เคื่อน แต่ให้เป็นแรงงานในการหาสิ่งของที่รัฐต้องการมาสร้างวัดและวัง⁵ ในกรณีพิเศษ

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390)
เลขที่ 58 ใบบอกพระทักดาเรืองฤทธิ์ ฯ เมืองตาก ส่งไม้ขนอลักและไม้ใช้สำหรับทำวัด.

² ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386)
เลขที่ 29 ตอน 6, สำเนาคำแปลใบบอกราชการถึงพระยานครนายกเรื่องให้จัดกรมการไป
กำกับดูแลในการทำศิลา ณ เขาชะโงกสำหรับส่งลงมาประดับเกยระหว่างซุ้มเสมากำแพงวัด
สุทัศน์.

³ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386)
เลขที่ 29, ใบบอกเมืองน่านเรื่องเร่งให้พระยาราชนบุตรขึ้นไปจัดแจงตั้งระเนียดไว้.

⁴ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 58.

⁵ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374)

ที่ทางรัฐบาลต้องการสิ่งของเฉพาะอย่างที่ไม่ได้กันแรงงานไว้ทำ ส่วนกลางต้องขอร้องให้เจ้าเมืองจัดหาผู้คนสำหรับจัดหาและนำสิ่งสิ่งนั้น ๆ เป็นครั้งคราว¹ ถ้าเป็นเช่นนี้ทางรัฐจะต้องเลี้ยงดูผู้คนที่มาทำงานให้ด้วย²

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ปรากฏบุคคลคนหนึ่งเป็นไพร่หลวงเกณฑ์บุญ³ สืบเนื่องมาจากเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ครั้นยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังได้ยกกองทัพลงไปปราบขมดเมืองไทรบุรี พ.ศ. 2375 โดยตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองสงขลา ชาวเมืองสงขลา นครศรีธรรมราช และพัทลุง ได้พากันมาเป็นข้าของพวกกองทัพและขอติดตามเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๓ ๕ เพราะเกิดข้าวยากหมากแพงที่เมืองนั้น ๆ เอกสารระบุว่า ชาวแพงถึงเกวียนละ 40 - 50 บาท เป็นข้าสารราคาถึงละ 1 บาทบ้าง 1 บาท 1 เพื่อขังมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปล่อยพวกที่ติดตามมาครั้งนี้ และได้ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสนามควาย (ตำบลนางเลิ้งในปัจจุบัน) ต้องหักทำการก่ออิฐถือปูนสำหรับสร้างวัดหลวงเพื่อนำมาชกใช้ราคาข้าวและค่าตัวให้แก่มูลนาย⁵

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เล่มที่ 50, ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหลวงปลัดผู้ว่าราชการเมืองนครนายกให้ขอแรงตัวเลขชุกศักดิ์สถานำลูกนิมิตรส่งไปกรุงเทพฯ .

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เล่มที่ 29 ตอน 6.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 126 - 127.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 21, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 8-11.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10. พวกไพร่หลวงเกณฑ์บุญเหล่านี้มีความสามารถในการแสดงละครชาตรี จึงประกอบเป็นอาชีพสืบมา.

ไพร่หลวงเกณฑ์บุญอยู่ในกรมเกณฑ์บุญ ขึ้นกับกรมพระกลาโหม ไม่ต้องรับราชการ เป็นไพร่หลวง ได้เกิดคดีแบ่งชิงไพร่หลวงเกณฑ์บุญมาเป็นไพร่หลวงที่นครสวรรค์ในพ.ศ. 2380¹ แสดงว่าไพร่หลวงเกณฑ์บุญที่มาจากหัวเมืองปักษ์ใต้ได้ขึ้นไปอยู่หัวเมืองทางเหนือด้วย จากการ เกิดกรณีพิพาทดังกล่าว ทำให้ทราบว่าสภาพความเป็นไพร่หลวงกับไพร่หลวงเกณฑ์บุญต่างกัน มิฉะนั้นไพร่หลวงเกณฑ์บุญคงจะไม่ทำเรื่องราวฟ้องร้องไม่ยอมเป็นไพร่หลวงดังปรากฏใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมือง

การที่พระมหากษัตริย์ทั้งสามรัชกาลไม่ค่อยเสด็จออกนอกกรุงเทพ ฯ นอกจากเสด็จ ไปหัวเมืองใกล้เคียงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดวัดหลวงในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลกรุงเทพ ฯ น้อย มีวัดในหัวเมืองบางวัดเท่านั้นที่พระมหากษัตริย์ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์อันมีสาเหตุเนื่องมาจาก ธรรมเนียมประเพณี เช่น การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสุวรรณคาราม กรุงเทพ² พระพุทธบาท สระบุรี เป็นต้น ฉะนั้นการสร้างซ่อมวัดจึงขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและความศรัทธาของประชาชน เป็นใหญ่ จากแบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัดที่กรมการศาสนาได้สอบถามไปยังวัดต่าง ๆ เมื่อเดือนกันยายน 2519 ทำให้ทราบว่าในระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ได้เกิดวัดในหัว เมืองที่ เจ้าเมือง ขุนนาง พระ ประชาชน ผู้อพยพต่างชาติ ได้สร้างขึ้นหลายวัด

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 63, ราชหนังสือหลวงอักษรสุนทรถึงพระยานครสวรรค์ให้ปล่อยตัวนางบางเมียนายคำ เลขไพร่หลวงเกณฑ์บุญกรมพระกลาโหม.

² หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 5 ตอนที่ 6, ให้หาจกกลับไปแต่งปฏิวัตสุวรรณ กรุงเทพ. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 51 ตอนที่ 2, ราชสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยา ไชยวิชิตบุรุษากรุงเทพ บอกเรื่องปฏิสังขรณ์วัดสุวรรณคารามและบอกขอพระราชทานเงินเพิ่ม ไปอีก 12 ชั่ง 5 ตำลึง ได้ให้หลวงกลางคุมขึ้นไปอีกแล้ว.

อาจพิจารณาได้ว่าเป็นนโยบายของรัฐบาลที่ต้องการสนับสนุนให้มีการสร้างซ่อมวัดในหัวเมืองเช่นกัน แต่จะผ่านทางเจ้าเมือง จากคำประกาศแต่งตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2327 และรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2354 รัฐบาลมุ่งหมายให้เจ้าเมืองเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนา โดยจะต้องเป็นผู้ดูแลพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหาร การเปรียญ และวัดในเขตที่ปกครองอยู่¹ และถ้าปรากฏว่าวัดใดชำรุดปรักหักพัง เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะชักชวนข้าราชการและประชาชน² ให้บูรณะ สันนิษฐานว่าตราตั้งเจ้าเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีไปยังเจ้าเมืองต่าง ๆ ระบุความเช่นเดียวกัน ฉะนั้นเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองโดยตรงในการดูแลวัด แต่ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองแต่ละคนที่จะสร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดหรือไม่เพียงใด

สิ่งที่รัฐบาลจะทำได้ในการสร้างซ่อมวัดในหัวเมืองคือ การส่งสิ่งของที่จำเป็นไปให้ตามที่ทางหัวเมืองขอมา เช่น กระจก เครื่องเขียน กระจกษา ทองคำเปลว รง เลื่อย หรือวัสดุที่ใช้ในการฉลองวัด มีสุพรรณภักดิ์ กระจกษา ทองเหลือง น้ำตาล เป็นต้น หรือมิฉะนั้นก็ให้ความช่วยเหลือโดยให้เลิกไปช่วยทำการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัด³

¹ "สำเนาฎีเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) ลงวัน 3 7 8 จ.ศ. 1146 (พ.ศ. 2327) และสำเนาฎีเรื่องตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์เป็นพระยานครศรีธรรมราช ลงวัน 4 9 จ.ศ. 1173 (พ.ศ. 2354)", ใน รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (พระนครโรง พิมพ์เรื่องรัตน, 2505) หน้า 196, 206. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (แย้ม ณ นคร) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 27 กุมภาพันธ์ 2505).

² "ตราตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์เป็นพระยานครศรีธรรมราช", เรื่องเดียวกัน, หน้า 202.

³ ท้องสมุควชิรญาณ, จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383) เลขที่ 18, ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี ทอนเมืองสุพรรณเรื่องขอเลิกทำวัดป่าไร่.

ในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นยุคที่นิยมสร้างวัดเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยเป็นพิเศษ ปรากฏว่าในหัวเมืองได้มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดกันมากขึ้น¹ และหัวเมืองใดทำการก่อสร้างซ่อมวัดเสร็จก็จะถวายพระราชากุศลเข้ามาในกรุงเทพฯ เสมอ²

ถึงแม้ว่าทางรัฐบาลจะมุ่งให้ความสนใจในการสร้างกรุงเทพฯ เนื่องจากความสำคัญของประเทศอยู่ที่เมืองหลวง ความสนใจที่รัฐบาลมีต่อเมืองหลวงและหัวเมืองเมื่อเปรียบเทียบกับกันจึงแตกต่างกันมาก แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่มีการสร้างซ่อมวัดในหัวเมืองเลย ในทางตรงข้ามจากประวัติวัดในหัวเมือง³ ทำให้ทราบว่า ประชาชนในหัวเมืองให้ความสนใจในการสร้างและอุปถัมภ์วัดมาก ตัวอย่างเช่น เมืองอุคงมีชัย ในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ประมาณ พ.ศ. 2390 ใ้แจ้งจำนวนวัดมาแจ้งรัฐบาลว่า มีทั้งหมด 100 วัด มีพระสงฆ์ 1,540 รูป จาก 36 เมืองที่ขึ้นกับเมืองอุคงมีไชย⁴ โดยเฉลี่ยแล้วเมืองเล็กเมืองน้อยในเขตเมืองอุคงมีไชย จะมีวัดอยู่ประมาณ 3 วัด ซึ่งนับว่าไม่น้อยเลยสำหรับชุมชนในอดีต

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 10 ตอน 18, ทรงพระราชนานุสัพรณัณฑ์ กระจ่าง ลวดทองเหลืองขึ้นไปถวายทำบุญในงานฉลองวัดของพระยาพิชัยโลก และ หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 10, ตอนที่ 13, ให้เจ้าน้ำตาลทรายไปช่วยพระยาแพรทำบุญให้ทานในการฉลองวัด.

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 74 ตอนที่ 1, เรื่องใบบอกพระจันทสุริยวงษ์ เมืองมุกดาหารในการถวายพระราชากุศลในการสร้างพระวิหาร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 45, ใบบอกพระสุนทรราชวงศาเมืองยโสธร ขอถวายพระราชากุศลในการสร้างพระพุทธรูปและพระอุโบสถ. และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 33, เมืองมุกดาหาร เรื่องถวายพระราชากุศลในการสร้างพระวิหารและซ่อมกำแพงล้อมฐานพระเจดีย์ชาตุพนม.

³ คุรายละเอียดยใน กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษา, แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัด

⁴ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 2 ตอนที่ 1, บัญชีจำนวนวัด พระสงฆ์ จำนวนพระสงฆ์ในหัวเมืองขึ้นกับเมืองอุคงมีไชย.

สภาพและสิ่งแวดล้อมของวัด

อาจแบ่งวัดในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เป็น 2 ประเภทคือ วัดหลวง และวัดราษฎร์ วัดหลวงหรือพระอารามหลวงในกรุงเทพฯ นอกจากจะเป็นวัดที่สร้างขึ้นใหม่แล้วยังเป็นวัดที่ก่อกำเนิดมาจากวัดร้าง เนื่องจากเมื่อย้ายเมืองหลวงมาตั้งที่กรุงเทพฯ ชนบุรีซึ่งเดิมเป็นหัวเมืองหนึ่งในสมัยอยุธยา มีวัดที่ชำรุด ทุรุดโทรม ประักหักพัง หรือร้างมาก การมาตั้งเมืองหลวงที่นี่ทำให้วัดร้างได้รับการปฏิสังขรณ์ ส่วนวัดที่ทรุดโทรมได้รับการบำรุงบูรณะ มีผู้ให้ข้อคิดว่า การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีมาตั้งเมืองหลวงที่กรุงธนบุรีเป็นเพราะมีวัดมากอยู่แล้ว ทำให้ไม่ต้องสร้างวัดใหม่¹ ความจริงจะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏ แต่มีวัดในเขตกรุงธนบุรีมาก่อนมากแถบคลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองบางระมาด คลองบางพรหม คลองบางเชือกหนัง คลองชักพระ² เป็นต้น

ส่วนวัดราษฎร์ หรืออารามราษฎร์ เป็นวัดที่ผู้สร้างไม่ได้ยกถวายเป็นวัดหลวง มีจำนวนมากทั้งที่เป็นวัดเก่าและเพิ่งสร้างขึ้นใหม่

ลักษณะที่ตั้งของวัดขึ้นอยู่กับประเภทของวัด กล่าวคือ วัดที่ตั้งอยู่ในเขตชุมชนชนมักเป็นวัดที่มุ่งในค่านการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม³ และวัดที่ตั้งห่างจากเขตชุมชนซึ่งมักมุ่งการปฏิบัติธรรมในค่านสมณะวิปัสสนาเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามวัดมักจะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำลำคลองเพื่อสะดวกสำหรับผู้ที่มาทำบุญ เพราะการคมนาคมใช้เส้นทางแม่น้ำลำคลองเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้การตั้งวัดอยู่ใกล้แม่น้ำลำคลองยังสะดวกสำหรับพระภิกษุสงฆ์ในการใช้เป็น

¹ ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คานสังคม, หน้า 268. และ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร, (พระนคร: โรงพิมพ์สวามาศึกษา, 2519), หน้า 45.

² คุรายละเอียดยใน น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปกรรมในบางกอก, (พระนคร: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2514).

³ มีใช้หมายความว่า จะไม่มีการปฏิบัติธรรมในค่านสมณะและวิปัสสนาเลย เพราะปรากฏว่าวัดในเมืองก็สร้างกุฏิกรรมฐานอยู่ด้วย โดยแบ่งเขตแยกจากกลุ่มกุฏิพระสงฆ์ที่ศึกษาพระปริยัติธรรม เช่น วัดเทพธิดาราม และวัดราชโอรส เป็นต้น

น้ำในน้ำฉัน คังนั้น แม้วัดจะตั้งอยู่ไกลจากแม่น้ำลำคลองก็จะต้องมีการขุดคูคลองให้เข้าไป
ถึงวัด¹ คูคลองเหล่านี้มีประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง คือ ป้องกันไม่ให้ผู้เข้ามาปลุกบ้านในเขตวัด
ทำให้วัดสงบเงียบและเป็นเอกเทศเฉพาะ ในค่านประชาชนก็ถือกันมากในเรื่องการปลุกบ้าน
ไกลวัด จะเห็นได้จากคติที่ว่า "ปลุกเรือนไกลวัด ไม้ปักหลังคา"² ถือว่าจะทำให้เจ้าของ
บ้านยุ่งยากควยประการทั้งปวง คติคั้งกล่าวขอมชี้ให้เห็นสภาพแวดล้อมของวัดได้ว่า เป็นสถาน
ที่เหมาะสมสำหรับการเล่าเรียนและการปฏิบัติธรรม แต่ในทางตรงข้ามเมื่อถึงคราวนักชัตถุณ
วัดก็เป็นสถานที่ชุมนุมของชนทุกเพศทุกวัย ทุกชนชั้น

โดยทั่วไปบริเวณของวัดมักแบ่งออกเป็น

1. เขตพุทธาวาส เป็นเขตที่อยู่ของศาสนวัตถุ เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลา
ระเบียง สถูป เจดีย์ มณฑป พระปราสาท ต้นโพธิ์ เป็นต้น
2. เขตสังฆาวาส เป็นเขตที่อยู่ของสงฆ์ ประกอบด้วยกุฏิ ศาลาการเปรียญ
หอไตร หอระฆัง หอฉัน ศาลาสำหรับกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ที่แจกข้าวสงฆ์ ที่แจกแกง หอเขียน
3. เขตที่คินวัด เป็นเขตนอกเหนือไปจากเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส
เป็นโรงพิมพ์ โรงธรรม ป่าช้า ที่เฆศพ โรงเก็บฟืน โรงกรัก โรงย้อมผ้า โรงตากผ้า โรงเรือ
ที่อยู่อาศัยของข้าพระ เลกวัดโยมสงฆ์ ตลอดจนเป็นที่ดินกัลปนาของวัด³

¹ นายมี, ประชุมเพลงยาว..., หน้า 51.

² สัมภาษณ์ นายเวียง อรรถวิบูลย์, กองศาสนศึกษา กรมการศาสนา กระทรวง
ศึกษาธิการ, 15 กุมภาพันธ์ 2522.

³ คุรยละเอียดจาก ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400,
(พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2519), หน้า 51. นายมี, ประชุมเพลงยาว..., หน้า 381-2.
และ หนังสือบำรุงนารี เล่ม 2, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศาลาบรรณคดี, ร.ศ. 125),
หน้า 51.

มีขื่อนาสังเกต คือ เขตพุทธาวาสจะอยู่หน้าวัด เขตสังฆาวาสจะอยู่ส่วนหลังของวัด มีส่วนน้อยที่เขตสังฆาวาสมาอยู่คานข้างหรือหน้าวัด ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสอาจมี กำแพงหรือลวดคดองกัน สำหรับเขตที่ดินวัดนั้นขึ้นอยู่กับสภาพที่ดิน อาจอยู่ติดวัดหรืออยู่ห่างไกลออกไป

ความจริงวัดที่โคสร้างและปฏิสังขรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นวัดที่เพิ่งสร้างเสร็จ และยังอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ ทั้งมีผู้ดูแลบำรุงวัดโดยข้าพระ เลกวัดโยมสงฆ์ แต่จากบันทึกของ เทา เซนต์ แอร์ริส ทูตอเมริกันที่เข้ามาในประเทศไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2399 ได้กล่าวชมวัดพระเชตุพนมากกว่ารักษาไต่สะอาด แต่มีข้อความต่อมาว่า "ซึ่งไม่ใช่สิ่งปกติในประเทศไทย" ¹ ทำให้คาดไปว่า การที่วัดมีที่ดินมาก กว้างขวาง อาจ จะไม่สามารถดูแลได้ทั่วถึง วัดอื่น ๆ ที่ไม่ใช่วัดหลวง เช่น วัดพระเชตุพน คงจะไม่ได้รักษา ให้สะอาดสะอาดเหมือนวัดพระเชตุพน ซึ่งนอกจากจะมีข้าคนดูแลรักษาวัดมากดังจะเห็นได้จาก การอุทิศข้าคนในสมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา วัดพระเชตุพนให้เป็นศูนย์กลางของความรู้ ก็ทรงออกพระราชกฤษฎีกาจารึกไว้ว่าในวัด พระเชตุพน ห้าม "บวชน้ำหมาก ซากเสลด น้ำลาย ถายบัสสาวะ ขุดรากตากลเปลือก เค็ด ไบหักกิ่ง ดอกผลของต้นไม้ และห้ามทำลายรูปปั้นศิลา กระเบื้อง เครื่องประดับ รวมทั้งจับ ตองรูปวาดเขียนให้เลอะเลือนไป" ² ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกปรับสินไหมพินหนึ่งและได้รับคำสั่ง ข้างต่าง ๆ สภาพแวดล้อมของวัดหลวงจะเห็นได้ชัดจากบันทึกของสังฆราชปาลเลกัวซ์ ซึ่งเข้ามา อยู่ในกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 4 ว่า

¹ กรมศิลปากร, บันทึกรายวันของเทาเซนต์แอร์ริส, แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์, (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 87.

² ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 320, พระราชกฤษฎีการาชานุสาสน์จารึกวงเสาศิลาวัดพระเชตุพน.

... วัดหลวงนั้นงดงามมาก อย่างยากที่จะเปรียบกับโบสถ์ใด ๆ ในยุโรปได้ ลาง
 วัดมีมูลค่าถึงเงินหนัก 200 แองโกล (กว่า 4 ล้านฟรังก์) ในบริเวณกำแพงเมือง
 นั้นมีอยู่ถึง 11 วัดด้วยกัน และยังมีนอกบริเวณกำแพงเมืองอีกราว 20 วัด วัด
 เขตุนเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ มีองค์ยาวถึง 50 เมตร และปิดทองทั้ง
 องค์ วัดบวรนิเวศน์ทองโชนทองคำเปลว (สำหรับปิดทองเท่านั้น) หนักกว่า 450
 อองซ์ (1 ใน 12 ของปอนด์) วัดหลวงแห่งหนึ่งเป็นอารามที่ใหญ่โตมาก จุกิชูได้
 400-500 รูป และศิษย์วัดอีกนับพันคน เป็นพื้นที่ดินอันกว้างใหญ่หรือจะกล่าวให้
 ถูกต้องก็ต้องเป็นอุทยานใหญ่ซึ่งในท่ามกลางมีสิ่งปลูกสร้างมากมาย เช่น เก๋งแบบ
 จีนราว 20 เก๋ง โรงใหญ่ทอดเหยียดไปตามริมแม่น้ำหลายคุหา มีโรงธรรมสวนะ
 ใหญ่ มีโบสถ์ใหญ่ 2 หลัง หลังหนึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากร อีกหลัง
 หนึ่งเป็นที่พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ มีกุฏิงาม ๆ ประมาณ 200-300 หลัง ก่อ
 อิฐถือปูนและเสริมด้วยไม้เป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุ มีบ่อน้ำและสวน มีสระเจดีย์ปิด
 ทองราว 12 องค์ ประดับด้วยกระเบื้องสี ลางองค์สูงตั้ง 200-300 ปอนด์ มี
 หอระฆังเสาสงฆ์ทองกับขึงคักเป็นรูปพระเช้ สิงโต และรูปหินแกรไนท์ หรือ หินอ่อน
 นำมาจากประเทศจีน ตอนริมสุดของพื้นที่ทั้งสองด้านมีลำคูเชื่อมซิเมนต์ มีโรง
 สำหรับจอดเรือและโรงเก็บฟืนสำหรับชาวบ้าน มีสะพาน มีกำแพงกันเขต...¹

¹ สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 59-61.

การอุทิศที่ดินและแรงงานให้แก่วัด

เป็นประเพณีของประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาในการอุทิศที่ดินและแรงงานให้แก่วัด¹ ในสมัยอยุธยาได้มีการอุทิศที่ดินและผลประโยชน์ให้วัด ดังเช่น เมื่อพระเจ้าทรงธรรมทรงคนพรรอยพระพุทธบาท จ.สระบุรี ได้ทรงกัลปนาผลประโยชน์สำหรับใช้จ่ายในการรักษาพระมหาเจดีย์² สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสันนิษฐานว่า การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด คือ การอุทิศที่ดินให้แก่วัดนั่นเอง สังฆราชปาดเลกัวซ์ได้ให้ข้อสังเกตว่า จำนวนประชากรของเมืองไทยไม่ได้สัดส่วนสัมพันธ์กับพื้นที่ มีประชากรเพียง 6 ล้านคนทั่วประเทศ³ เกือบแล้วมีประชากรเบาบางมากเพียง 25-30 คนต่อตารางไมล์⁴ ฉะนั้นการอุทิศที่ดินให้วัดจึงไม่ค่อยให้เกิดปัญหากระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจแต่อย่างใด มีข้อนาสังเกตว่าไม่มีหลักฐานในเรื่องการให้ที่ดินแก่วัดที่เรียกว่า "ที่ดินกัลปนา" อย่างแน่นอน เพราะในสมัยต้นกรุงเทพระียังไม่มีการออกกฎหมายเรื่องที่ดินอย่างชัดเจน การบริจาคที่ดินให้วัดมักเป็นการให้ควยปากเปล่า และจดจำสืบทอดมาเท่านั้น เขตวัดที่มีเขตกำหนดที่แน่นอนมีอยู่เขตเดียว คือ เขตวิสุตคามสีมา⁵ เพราะได้มีประกาศออกมาเป็นกฎเกณฑ์ว่า เมื่อวัดใดจะมีการผูกพัทธสีมา ต้องได้รับ

¹ Craig James Reynolds, "Monastery Land and Labor Endowments in Thailand : Some Effects of Social and Economic Change, 1868-1910," P. 3. (Hingeographed)

² ฉันทิชัย กระแสจันทร์, กวีโวหาร - โบราณคดี, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2503), หน้า 37-39.

³ สังฆราชปาดเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 53-4.

⁴ James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970. (London : Oxford-University Press, 1979), pp. 7-8.

⁵ เขตที่ผูกพัทธสีมา เป็นเขตรอบอุโบสถเพื่อประกอบสังฆกรรม.

พระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินก่อน¹ เนื่องจากถือว่าทรงเป็นเจ้าของที่ดินทั่วพระราชอาณาจักร² แต่ในทางปฏิบัติ การขอวิสุงคามสีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1-3 ก็ไม่เป็นระบบระเบียบ ขอบ้างไม่ขอบ้าง³ เพราะการขอพระราชทานวิสุงคามสีมายุ่งยาก อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานการอุทิศที่ดินให้วัดอยู่ในประวัติวัดต่าง ๆ เช่น การอุทิศที่ดินที่อยู่ติดกับวัดสังฆกระจ่ายของเจ้าจอมแว่นในรัชกาลที่ 1⁴ การอุทิศที่ดินที่เป็นสวนกาแฟของตระกูลมุนนาคสร้างเป็นวัดขึ้นหลายวัด⁵ และการอุทิศที่ดินในการสร้างวัดจันทร์ประดิษฐาราม วัดทองธรรมชาติ วัดมหาเวช สมุทรปราการ⁶ เป็นต้น

1 ห่องสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 13, หมายกำหนดการเกณฑ์ทำนิตรรราชวัตร.

2 กรมการศาสนา, "วัดชัยมงคล อ.ปทุมวัน กรุงเทพมหานคร, แบบสำรวจข้อมูล... ค้วยเหตุนี้ประชาชนจึงมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินเพียงเป็นยูเช่าที่ดินทำกินเท่านั้น ดังจะเห็นได้จากชาวบ้านวัดข้างแสงหรือวัดชัยมงคลที่มีอาชีพเป็นช่างเหล็กในกรม "ช่างสิบหมู่" ใ้ได้รับพระราชทานที่ใหม่ปลูกบ้านเรือนอยู่ แต่รัฐเรียกเก็บ "ค่าคอกหญ้า" เป็นรายปี ๆ ละ 25 สตางค์ ถ้าครอบครัวใดเสียค่าคอกหญ้าทุกปีจึงจะมีสิทธิเป็นเจ้าของที่ดิน

3 ห่องสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 27, พระราชปฤจฉาถามพระราชาคณะเรื่องลักษณะผูกพัทธสีมา

4 กรมศิลปากร, ประวัติวัดสังฆกระจ่าย, (พระนคร: โรงพิมพ์ศิwap, 2510), หน้า 15-16.

5 น. ณ. ปากน้ำ "วัดเจ้าพระยาสกลมุนนาคสร้าง" ศิลป์ในบางกอก, หน้า 1-34.

6 ุกรายละเอียดใน กรมการศาสนา, "วัดจันทร์ประดิษฐาราม อ.ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร, วัดทองธรรมชาติ อ.คลองสาน กรุงเทพมหานคร, และ วัดมหาเวช ต.สำโรงใต้ อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ", แบบสำรวจข้อมูล...

สำหรับการจัดการผลประโยชน์บนที่ดินวัดนั้นปรากฏในประชุมประกาศของรัชกาลที่ 4 ว่า ให้ผู้มาเช่าที่ดินวัดจะต้องให้ค่าเช่าเหมือนกับที่ไปเช่าที่ดินของเอกชนทำโดยจะต้องเสียค่าเช่าในอัตราเดียวกัน ดังนั้น ผู้เช่าจะต้องเสียค่าเช่าให้แก่วัด และเสียภาษีให้แก่รัฐ แต่สำหรับบางวัดรัฐจะยกค่าภาษีให้แก่วัดด้วย ผลประโยชน์ที่วัดได้รับนี้จะแบ่งออกบำรุงศาสนวัตถุ ศาสนบุคคล และศาสนธรรมในวัด ¹

ตัวอย่างของการอุทิศที่ดินกัลปนาของพระมหากษัตริย์ และการจัดการผลประโยชน์ของวัดเพื่อใช้บำรุงพระศาสนา คือ การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอุทิศที่ดินส่วนหนึ่ง มีสวนอยู่ 16 ร่อง ให้แก่วัดจำปาตามเทศมณฑลพระสังฆราชวัดราชบุรณะ ขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพ.ศ. 2391 และนายทวยซึ่งเป็นราษฎรได้ผูก

อากรหลวงกับนายละวางปีละ 10 สลึง ²

อย่างไรก็ตามได้มีการอนุญาตให้ชาวบ้านเข้าไปปลูกบ้านเรือนอยู่ในเขตวัดได้โดยที่วัดไม่ได้เก็บผลประโยชน์แต่อย่างใด ³ และเมื่อมีการสร้างวัดใหม่ก็จะให้พวกญาติโยมของพระและผู้คนเข้ามาอยู่เป็นเพื่อนพระและอุปถัมภ์พระไปช่วยในครัว ประชาชนที่เข้ามาอยู่อาศัยวัดอยู่ก็ให้ผลประโยชน์แก่วัดบ้างไม่ให้บ้าง ⁴

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, อ้างถึงในสมัยศรีสุทรพรรณ, โฉมหน้าศักดินาไทย, (กรุงเทพมหานคร: บพิธ, 2517), หน้า 203.

² กรมการศาสนา, "จารึกฉนวนโบสถ์วัดจำปา อ.คลังชั้น กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล...

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ 13/2, สำเนาพระราชหัตถเลขาเรื่องราษฎรถือกรรมสิทธิ์ที่ดินของวัด (พลับ).

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.4, 5/5, เรื่องที่ดินวัดโสมนัสวิหาร (23 มีนาคม 118-7 มิถุนายน 119), เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ถึงกรมสมมติอมรพันธ์.

นอกจากการอุทิศที่ดินให้แก่วัดแล้ว ได้มีการอุทิศผู้คนให้แก่วัดด้วย บุคคลเหล่านี้มีทั้งผู้อยู่อาศัยบนที่ดินของวัด¹ และผู้ที่อยู่ห่างไกลจากวัดออกไป² ในหลักฐานเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า ข้าพระเลกวัด และโยมสงฆ์ สันนิษฐานว่าทำงานคล้ายคลึงกัน คือ ดูแลพระอารามและปฏิบัติพระสงฆ์ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณารายละเอียดของข้าพระ เลกวัด โยมสงฆ์ มีส่วนที่แตกต่างกัน คือ

ข้าพระ อาจแบ่งได้เป็น 3 ประเภท

1. ทาสที่มีผู้ไถ่ตัวแล้วถวายให้วัด ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนแล้ว ได้ช่วยชายฉกรรจ์ 16 สามะโนคริวเป็นจำนวนข้าพระ 124 คน ได้สักกษณชวาถวายเป็นข้าพระไว้ในวัด³ และเมื่อได้พระบรมราชาตุจากเมืองน่าน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ไถ่ทาสไว้เป็นข้าพระดูแลพระบรมมหาราชวังที่บรรจุอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นจำนวนชายหญิง 6 คน ซึ่งกล่าวว่าต้องใช้เงินไถ่ 7 ชั่ง⁴ อาจสันนิษฐานได้ควยว่า เป็นธรรมเนียมที่จะอุทิศข้าคนให้แก่วัดเป็นแรงงาน ดังเช่นในการสร้างวัดรังศรีสุชาวาสได้มีจารึกระบุว่า พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีนเรศ ในรัชกาลที่ 3 ทรง "อุทิศถวายคนไว้เป็นผู้ปรนนิบัติพระรัตนไตรย สำหรับอาราม 4 คริว"⁵

¹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: ศิวพร, 2517), หน้า 2. ปรากฏมีเรือนข้าพระอยู่ในวัดพระเชตุพนด้วย.

² ห้องสมุดควชิรญาณ, ธรรมเนียม หมูพระราชนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา) เลขที่ 3 กุ 107 มัคที่ 72, เรื่องขอพระราชทานลาออกจากตำแหน่งหิริญบัตร.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 272-3.

⁴ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 2, (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2506), หน้า 13.

⁵ จารึกหินอ่อนหน้าพระอุโบสถวัดรังศรีสุชาวาส, วัดบวรนิเวศวิหาร.

2. เชลยที่ถูกกวาดต้อนมาหลังจากทำสงคราม เช่น เมื่อสมเด็จพระ-
ราชวังบรมมหาศคิพลเสพ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำสงครามรบ
ชนะได้กวาดต้อนครอบครัวเวียงจันทน์เข้ามาในกรุงเทพฯ ๗ และถวายให้เป็นข้าพระวัคบรร
นิเวศวิหาร ¹

3. เลกที่อยู่ในความคุ้มครองของผู้หนึ่งผู้ใด แต่เมื่อเจ้านายที่สังกัดอยู่ตาย
ลง ปกติเลกผู้นั้นจะต้องตกเป็นไพร่หลวง แต่อาจเป็นข้าพระไค้ถ้าหากมีความเกี่ยวข้องกับ
พระผู้ใหญ่ ²

ข้าพระในสมัยสุโขทัยและคณอยุธยาเป็นกลุ่มคนที่ได้รับการปลดปล่อยจากการ
เป็นทาส ทั้งผู้ปลดปล่อยเองก็ถือว่าเป็นการโปรกสัตว์ ³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาคำรงราชานุภาพ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับข้าพระว่า อาจเป็นบุคคลที่พระเจ้าแผ่นดิน
ยกเว้นหน้าที่ราชการแก่บุคคลกลุ่มหนึ่งตลอดจนวงศ์วานให้ไปทำการทำนุบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่ง
และยังหมายถึงบุคคลที่มีศักดิ์สูงหรือมีทรัพย์สินมหาศาลของชนถวายเป็นข้าพระสำหรับบำรุงวัด ⁴
คดีย

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัคบรรนิเวศ,
หน้า 6-7.

² ทองสมุควชิรญาณ, ธรรมคดี หมูพระราชนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา)
เลขที่ 3 กุ 107 มัคที่ 72.

³ ธิดา สาระยา, "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและคณอยุธยา
(พ.ศ. 1800-2112)", รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช ปีงบประมาณ 2518-
2519 จุฬา, 2519, หน้า 118.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้าง
วัคในประเทศสยาม หน้า 37.

เลกวัด เป็นกลุ่มคนที่รัฐบาลมอบให้เป็นสิทธิขาดแก่วัดโดยที่ไม่ต้องมาทำงานให้รัฐอีก ผู้ที่เป็นเลกวัดจะถูกสักข้อมือเป็นคนของหลวงที่ถวายให้พระสงฆ์สำหรับทำงานของวัด ฉะนั้น ลักษณะการทำงานของเลกวัดจึงเหมือนเลิกที่ถูกเกณฑ์มาใช้งานราชการโดยทั่วไป คือ ถูกเกณฑ์แรงงานมาใช้ในวัดเป็นเวลา 3 เดือนต่อปี¹ แต่เลกวัดสามารถจะจ้างคนมาทำงานแทนคนหรือจะจ่ายเงินให้นายทะเบียนกรมพระสัสดีเป็นเงินประมาณ 12 บาทต่อปีก็ได้² และสันนิษฐานว่า มีเลกวัดจำนวนหนึ่งเป็นเลกช่วยควย คือ เป็นพวกที่ไม่ต้องมาทำงานให้แก่วัด แต่มีหน้าที่ส่งสิ่งของแทนแรงงาน เช่นเดียวกับไพร่ช่วย ปรากฏว่าพระสงฆ์ในพระอารามหลวงสามารถขอเลกวัดจากรัฐได้หากต้องการแรงงาน³

โยมสงฆ์ สันนิษฐานว่า คือ ญาติของพระ จากหลักฐานที่ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ถ้าพระสงฆ์สามเณรองค์ใดอุทิศหาทะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงจนเป็นเปรียญและได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะ ญาติโยมของพระองค์นั้น ๆ ที่เป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมอยู่ก็ตามจะได้รับพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์⁴ จำนวนโยมสงฆ์คงจะมีมากเพราะต้องมีการจัดตั้งเป็นหมวดหมู่ และมีนายหมวดโยมสงฆ์เป็นผู้ดูแล⁵

เอกสารในสมัยรัชกาลที่ 5 ใกล้เคียงถึง "เลิกข้าพระโยมสงฆ์" โดยไม่ใกล้เคียงถึงความแตกต่างกันเลย อย่างไรก็ตามอาจสะท้อนให้เห็นสภาพของบุคคลเหล่านั้น ถึงความว่า⁴

...วัดที่มีเลิกข้าพระโยมสงฆ์ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ พระราชทานไว้แต่ก่อนมา หรือผู้มีอำนาจวาสนาในคราวใดก็อุทิศถวายไว้แล้วเก็บบุตรหมู่สักหมายหมู่สืบ ๆ กันมาตาม

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 173.

³ ห้องสมุดชินญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เล่มที่ 9/ก, จ่ายน้ำมันพระยาวถวายพระธรรมราชาเดือนละ 6 ทะนาน และชันพระสวดพระปาติโมกข์วัดอภัยอารามอีกรูปหนึ่ง.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.3/2, เงินบำรุงพระอาราม (เลิก ข้าพระ) 11 มกราคม 120 - 17 พฤษภาคม 125, มติศร เขียนถึง วิธีดวงศ์.

⁵ อธิบาย: อยุธยาใน คำหนดฉบับบรรณารักษ์. ห้องสมุดชินญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เล่มที่ 6 ตอนที่ 33. และ: จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เล่มที่ 6 ตอนที่ 4.

...นิยมหรือประเพณีแห่งบ้านเมือง แต่ก่อนซึ่งบรรดาเลกเจ้าพวกนี้มีหน้าที่จะต้องเป็น
ทาสเชลยต้องรับใช้การงานไม่มีสิ้นสุดตลอดชั่วบุตรหลาน เลวกว่าทาสมีค่าตัวที่
ได้ตัวได้ ผู้ซึ่งมีสมบัติชนิดนี้จึงได้ยกไว้ถวายเป็นกัลปนาแก่พระอารามต่าง ๆ เท่ากับ
ถวายฝูงโค กระจับปี่ที่สืบพันธุ้ไปตลอดห้าพันพระวษา ...

ข้อความข้างต้นเป็นรายละเอียดของเลกข้าพระโยมสงฆ์ในสมัยโบราณซึ่งได้เปลี่ยนแปลง
ไปเป็นสมัยรัตนโกสินทร์ เพราะมาภายหลังอำนาจการบังคับบัญชาทาสเชลยก็เป็นอัน
ไม่ใช่แล้ว คงยังมีแต่การเก็บบุตรหมู่ผู้รับราชการตามหน้าที่กระทรวงทบวงกรม มีกำหนดให้
ทำการหลวง ไพรหลวงปีละ 3 เดือน ไพรสมปีละ 1 เดือน โดยตัวมาทำการเองหรือใช้
เงินเป็นค่าจ้างแทนตัวตามหน้าที่ที่ต้องทำเดือนละ 6 บาท¹ อย่างไรก็ตามสภาพของข้า
พระในสมัยรัตนโกสินทร์ เบากว่าการรับราชการเป็นไพรมาก ฉะนั้นจึงมีผู้สมัครใจเป็นข้า
พระมากกว่าเป็นไพร²

พวกข้าพระเลกวัดจะมีหน้าที่คู่แล้วคือ ช่อมแซมพระอาราม รักษาพระพุทธรูป คลอด
จนรับใช้พระสงฆ์และทำงานเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ เช่น มีหน้าที่ที่กลอง³ คาดว่าพวกเลกวัดข้า
พระจะทำงานบนที่ดินของวัดที่มีผู้กัลปนาให้ถวาย เพราะข้าพระเลกวัดมีความเป็นอยู่เนื่องกัวย
รายได้จากผลประโยชน์ของวัดเช่นกัน⁴ แต่ไม่ใช่วัดทุกวัดในกรุงเทพฯ และหัวเมือง

1 เรื่องเดียวกัน.

2 หอสมุดควาจิรญาณ, ธรรมคดี หมูพระราชาธิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา)

เลขที่ 3 กู 107 มัคที่ 72.

3 จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ 3 (พระนคร:

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 18. (แจกในงานกุศลพระราชทานมหาอำมาตย์
ตรีพระยาจรรยาอุฎถกษุมุพิพากษาศาลอุทธรณ์ ข้าหลวงพิเศษ)..

4 เรียง อรรถวิบูลย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

จะต้องมีที่คินและข้าคนเสมอไป เพราะมีเพียงบางวัดเท่านั้นในความเป็นจริงที่ได้รับผลประโยชน์จากที่คินและแรงงาน

ทั้งข้าพระ เลกวัด โยมสงฆ์ ต่างอยู่ภายใต้การควบคุมเป็นหมวดหมู่ และมีชื่ออยู่ในทะเบียนกรมพระสุรัสวดี¹ เมื่ออุทิศข้าคนให้วัดพระ เชตุพนแล้วต้องคั่งหลวงพิทักษ์ชั้นดี เป็นเจ้ากรม ขุนภักดีศรีธรรม เป็นปลัดกรม สำหรับควบคุมข้าพระและรักษาพระอาราม¹ อาจกล่าวได้ว่าในวัดหลวงที่มีข้าคนมากต้องมีผู้ควบคุม มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชีกรม และหัวหน้านายหมวด² เพื่อจัดเวรกันดูแลรักษาวัด และเมื่อถึงสิ้นปีจะต้องรวบรวมรายชื่อหัวหน้า รองหัวหน้า ลูกน้องผู้ทำการโดยหัวหน้าจัดทำขึ้นส่งต่อกรมสุรัสวดี³

ต่อมา ปรากฏว่า เลกวัดได้พยายามหลีกเลี่ยงที่จะทำงานให้วัดอยู่เสมอ เหตุที่เป็นดังนี้เพราะทางราชการไม่ไต่ถามซัก และทางวัดเองก็ไม่ได้ถือเอาเป็นธุระ⁴ อีกประการหนึ่งไม่รู้จักเลกวัดดี นอกจากจะเป็นผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดแค่นั้นว่าจะมีระบบควบคุมข้าคนดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ปรากฏการหลบหนีอยู่เสมอ

1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 273.

2 เรือง อรรถวิบูลย์, เรื่องเดียวกัน. และ ห้องสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 9/ก.

3 เรือง อรรถวิบูลย์, เรื่องเดียวกัน.

4 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, หน้า 49 และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลงกรณวิจิตร, วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พ.ศ. 2412, (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2492), หน้า 20-21.

สรุปได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นช่วงที่มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมาก เป็นเพราะปัจจัยทางสังคมในการที่วัดเป็นแหล่งของความรู้ เป็นที่พึ่งทางใจ เป็นศูนย์กลางของสังคม ฯลฯ วัดก็ก่อกำเนิดขึ้นเนื่องจากสาเหตุทางการเมืองบางประการด้วย ทำให้ลักษณะเด่นของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 คือ การที่เกิดวัดขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองเป็นจำนวนมาก จะพบว่าหลังจากสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว อัตราการสร้างวัดโดยรัฐให้การอุปถัมภ์มีน้อยลงเป็นลำดับ และวัดก็กลับกลายเป็นวัดร้างไป ทั้งนี้ เป็นผลเนื่องมาจากวัดหมดบทบาทในสังคมลงไปมากเมื่อเทียบกับบทบาทของวัดในสมัยรัตนโกสินทร์

อาจประเมินได้ว่า การที่วัดมีสถานภาพทางเศรษฐกิจ ทำให้วัดสามารถทำหน้าที่ทางสังคมได้อย่างกว้างขวาง เห็นได้จากการที่รัฐได้ให้การอุปถัมภ์วัดและพระประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งอาจพิจารณาจากการที่วัดได้รับการกัลปนาที่ดิน แรงงานข้าคนและวัตถุปัจจัยต่าง ๆ ทำให้วัดได้รับผลประโยชน์ วัดจึงสามารถตั้งตัวอยู่ได้โดยไม่ลำบาก ถึงแม้วัดจะมีผู้อุปถัมภ์หรือไม่ก็ตาม.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย